

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
Національний університет «Запорізька політехніка»

Інститут управління та права, Юридичний факультет  
(повне найменування інституту, факультету)

Кафедра загальноправових та політичних наук  
(повне найменування кафедри)

## Пояснювальна записка

до дипломного проекту (роботи)

магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему Особливості регулювання етнополітичної конфліктності:  
праксеологічний аспект

Виконав: студент(ка) 2 курсу, групи Юз-219м

Спеціальності 052 «Політологія»

(код і найменування спеціальності)

Освітня програма (спеціалізація)

Політологія

Л.З. Бекдамирова

(прізвище та ініціали)

Керівник д-р п.н., Д.Ю. Арабаджиєв

(прізвище та ініціали)

Рецензент к.п.н., О.М. Венгер

(прізвище та ініціали)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
**Національний університет «Запорізька політехніка»**  
 (повне найменування закладу вищої освіти)

Інститут, факультет Інститут управління та права, Юридичний факультет  
 Кафедра Загальноправових та політичних наук  
 Ступінь вищої освіти Магістр  
 Спеціальність 052 «Політологія»  
 (код і найменування)  
 Освітня програма (спеціалізація) Політологія  
 (назва освітньої програми (спеціалізації))

**ЗАТВЕРДЖУЮ**

**Зав.кафедри Арабаджієв Д.Ю.**  
 «\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2020 року

**З А В Д А Н Н Я**  
**НА ДИПЛОМНИЙ ПРОЄКТ (РОБОТУ) СТУДЕНТА(КИ)**

Бекдамирової Лідії Заурівни

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проєкту (роботи) «Особливості регулювання етнополітичної конфліктності: праксеологічний аспект»

керівник проєкту (роботи) Арабаджієв Д. Ю., д.п.н., доцент,  
 (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом закладу вищої освіти від «29» вересня 2020 року № 241

2. Строк подання студентом проєкту (роботи) «\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2020 року

3. Вихідні дані до проєкту (роботи) 119 сторінки, 3 таблиці, 50 джерел.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) сутність етнополітичних конфліктів. Типи етнополітичних конфліктів. Проблеми управління конфліктами. Політика ідентичності та регулювання етнополітичних процесів в країнах Центральної та Східної Європи (на прикладі Болгарії, Угорщини та Румунії). Практика регулювання етнополітичних відносин в галузі освіти (досвід країн ЄС). Масова культура як механізм інтеграції етнокультурних спільнот: можливості та ризики (досвід Канади та Австралії). Стили поведінки в конфліктній ситуаціях. Складові конфлікту. Мапування конфлікту. Етапи та стратегії вирішення конфліктів, вихід з конфлікту. Аналіз потенційних небезпек. Заходи по забезпеченню безпеки. Заходи по забезпеченню виробничої санітарії та гігієни праці. Заходи з пожежної безпеки. Заходи по забезпеченню безпеки в надзвичайних ситуаціях.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)  
- Стратегії конфлікту на першому етапі; - Стратегії конфлікту на другому етапі; - Стратегії конфлікту на третьому етапі.

## 6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	прийняв виконане завдання
1	Арабаджієв Д.Ю., д.п.н., доцент		
2	Арабаджієв Д.Ю., д.п.н., доцент		
3	Арабаджієв Д.Ю., д.п.н., доцент		
4	Нестеров О.В., доцент		
Нормок-ь	Попович Я.С., доцент		

7. Дата видачі завдання « \_\_\_\_ » \_\_\_\_\_ 2020 року.

**КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН**

№ з/п	Назва етапів дипломного роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Попереднє затвердження тем, складання змісту	02.12.2019-04.12.2019	
2	Вивчення літературних джерел	09.12.2019-15.01.2020	
3	Збір матеріалу на кваліфікаційну магістерської роботу	10.02.2020-17.02.2020	
4	Групування та аналіз зібраного матеріалу	18.02.20-29.02.2020	
5	Виконання першого розділу	02.03.2020-24.04.2020	
6	Виконання другого розділу	04.05.2020-22.06.2020	
7	Виконання третього розділу	01.09.2020-30.09.2020	
8	Затвердження теми кваліфікаційної магістерської роботи	29.09.2020	
9	Формування висновків та рекомендацій	01.10.2020-15.10.2020	
10	Оформлення кваліфікаційної магістерської роботи	16.10.2020 – 06.11.2020	
11	Перевірка роботи керівником	9.11.2020-11.11.2020	
12	Одержання відгуку та рецензії	11.11.2020-13.11.2020	
13	Попередній захист кваліфікаційної магістерської роботи	16.11.2020-19.11.2020	
14	Подання роботи на кафедру	22.11.2020	
15	Захист кваліфікаційної магістерської роботи	23.12.2020	

Студент(ка)

\_\_\_\_\_

( підпис )

Л.З. Бекдамірова

\_\_\_\_\_

( прізвище та ініціали )

Керівник проєкту (роботи)

\_\_\_\_\_

( підпис )

Д.Ю. Арабаджієв

\_\_\_\_\_

( прізвище та ініціали )

## РЕФЕРАТ

**Кваліфікаційної магістерської роботи на здобуття другого (магістрського) рівня освіти зі спеціальності 052 «Політологія»**

**Тема роботи: «Особливості регулювання етнополітичної конфліктності: праксеологічний аспект».**

Актуальність теми. У світі виявлено більш ніж 300 етнополітичних конфліктів, одні з них було етнонаціоналістичні або сепаратистські, інші ведуться через статус тої або іншої етнічної групи, треті - наслідок боротьби за групову автономію, а четверті були ініційовані радикальними релігійними рухами або являли собою міжобщинну боротьбу. Більшість цих конфліктів не вирішені й досі.

Потреба в усвідомленні витоків міжетнічної конфліктності, роста націоналізму та сепаратизму ставить питання про розробку теоретичних та методологічних підходів до оцінки потенціалу конфліктності, прогнозування перспектив розвитку міжетнічних взаємодій в дослідницький порядок денного.

Метою кваліфікаційної роботи є формування обґрунтування теоретико-методологічних засад етнополітичного конфлікту та розробки науково-практичних рекомендацій щодо етапів та стратегії вирішення конфліктів.

Предметом є регулювання та стратегії вирішення етнополітичних конфліктів.

Об'єктом є етнополітичний конфлікт як чинник дестабілізації етнополітичної системи.

Методи дослідження: комплексний, системний метод, загальнонаукові методи (аналіз, синтез, узагальнення, класифікація).

Інформаційну базу дослідження становлять монографії, наукові публікації, Інтернет-ресурси, власні обстеження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в роботі

вперше використано мапування конфліктів й визначені етапи та стратегії вирішення конфліктів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані висновки мають цінність для подальшого дослідження етнополітичних конфліктів та регіональному та національному рівні. Отриманні результати можуть застосовуватися для зняття напруги та вирішення етнополітичних конфліктів.

Апробація результатів кваліфікаційної магістерської роботи. Основні результати, викладені в магістрській роботі, обговорювалися на: XIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Південь України в умовах глобальних соціокультурних трансформацій: питання культурної, етнорелігійної, етнічної та національно-громадянської ідентичності», м. Запоріжжя, 3-4 жовтня 2019 року; Міжнародній науково-практичній конференції, м. Київ: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 18-19 жовтня 2019 року; X Міжнародній науковій конференції "Science progress in European countries: new concept and modern solutions", м.Штутгарт, Німеччина, 25 жовтня 2019 року; Міжнародній науково-практичній конференції «Abstracts of VII international scientific and practical conference (March 18-20,2020, Vancouver), за результатами яких опубліковано тези доповідей.

Структура і обсяг роботи. Магістерська кваліфікаційної робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (50 найменувань) та 3-х додатків. Загальний обсяг роботи становить 119 сторінок комп'ютерного тексту, основний зміст роботи викладено на 109 сторінках. Робота містить 3 таблиці.

## АНОТАЦІЯ

У роботі проведено аналіз теоретико-методологічних засад визначення «етнополітичного конфлікту», проаналізовано проблеми в управлінні конфліктами, досліджено основні практики регулювання етнополітичної

конфліктності, розроблено рекомендації щодо етапів та стратегій вирішення конфліктів, розглянуто основні стилі поведінки та мапування конфліктів.

*Ключові слова:* етнополітичний конфлікт, політика ідентичності, етнополітичні відносини, стилі поведінки, мапування конфліктів, націєбудування.

#### ANNOTATION

The paper analyzes the theoretical and methodological foundations of defining "ethnopolitical conflict", analyzes problems in conflict management, explores the basic practices of ethnolitical conflict management, develops recommendations on stages and strategies for conflict resolution, considers the main styles of behavior and conflict mapping.

*Key words:* ethnopolitical conflict, identity politics, ethnopolitical relations, styles of behavior, conflict mapping, nation building.

## ЗМІСТ

ВСТУП .....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ «ЕТНОПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ».....	14
1.1. Сутність етнополітичних конфліктів.....	14
1.2. Типи етнополітичних конфліктів.....	20
1.3. Проблеми управління конфліктів .....	23
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИКА РЕГУЛЮВАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ КОНФЛІКТНОСТІ.....	37
2.1. Політика ідентичності та регулювання етнополітичних процесів в країнах Центральної та Східної Європи (на прикладі Болгарії, Угорщини та Румунії).....	37
2.2. Практики регулювання етнополітичних відносин в галузі освіти (досвід країн Європейського Союзу) .....	62
2.3. Масова культура як механізм інтеграції етнокультурних спільнот: можливості та ризики (досвід Канади та Австралії) .....	66
РОЗДІЛ 3. ЗНИЖЕННЯ КОНФЛІКТНОСТІ ТА УРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТІВ .....	82
3.1. Стили поведінки в конфліктній ситуаціях .....	82
3.2. Складові конфлікту.....	86
3.3. Мапування конфлікту.....	87
3.4. Етапи та стратегії вирішення конфліктів, виходи з конфлікту...	91
РОЗДІЛ 4. ОХОРОНА ПРАЦІ ТА ТА БЕЗПЕКА У НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ .....	98
4.1 Аналіз потенційних небезпек .....	98
4.2 Заходи по забезпеченню безпеки .....	100
4.3 Заходи по забезпеченню виробничої санітарії та гігієни праці .	102
4.4 Заходи з пожежної безпеки.....	108
4.5 Заходи по забезпеченню безпеки в надзвичайних ситуаціях.....	110
ВИСНОВКИ .....	113
ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ.....	115

## ВСТУП

Актуальність теми. В останні роки вивченням конфліктів займаються вельми активно вчені багатьох країн. Дослідники прагнуть розробити загальну теорію конфлікту, а особливо технології їх запобігання та вирішення. На Заході існує велика кількість літератури, присвяченої аналізу конкретних конфліктних ситуацій і техніці врегулювання конфліктів. В останні десятиліття виникло багато наукових центрів, що спеціалізуються на проблемі конфлікту. Сьогодні їх більше 300, і серед них можна згадати Міжнародний інститут досліджень миру в Осло, Стокгольмський інститут досліджень миру, Міжнародний інститут світу у Відні, Гессенський фонд дослідження проблем світу і конфліктів, Групу по врегулюванню конфліктів при Гарвардській школі права і багато інших. Різні технології дозволу і врегулювання конфліктів, методи аналізу конфліктних ситуацій запропоновані в працях Д. Горовиця і С. Бордман, Ч. Освуда, Д. Скотта, І.Г. Боуера, Г. Келман, Дж. Ротшильда, Т. Гурра, В. Фішера і У. Юрі, Г. Шлее, С. Вуд і низки інших дослідників. В останні десять років й українські дослідники інтенсивно накопичують досвід аналізу та врегулювання конфліктів, і в першу чергу конфліктів етнополітичних, що диктується реаліями пострадянської України.

Що стосується етнічних та етнополітичних конфліктів, у світі виявлено більш ніж 300 етнополітичних конфліктів, одні з них було етнонаціоналістичні або сепаратистські, інші ведуться через статус тої або іншої етнічної групи, треті - наслідок боротьби за групову автономію, а четверті були ініційовані радикальними релігійними рухами або являли собою міжобщинну боротьбу. Більшість цих конфліктів не вирішені й досі.

Вагомий внесок в теоретико-методологічне підґрунття дослідження етнонаціональних конфліктів та етнічної стабільності в цілому зробили такі вітчизняні вчені: О. Картунов, О. Маруховська, К. Вітман, Н. Ціцуашвілі, М. Вавринчук, І. Зварич, В. Котигоренко, С. Римаренко.

Етнополітичні конфлікти являють собою найрозповсюдженіші чинники порушення етнополітичної стабільності, а отже, політика їх вирішення сприяє підтриманню етнополітичної стабільності.

На думку закордонних та вітчизняних дослідників конфліктність - одна з головних характеристик етнічності. Цьому напрямку присвячено безліч праць, зокрема: Л.Гумилева, Ю. Бромлея, Е.Сміта. В основі досліджень етнічність - об'єктивний феномен людської природи, зв'язок людини з етнічною групою, до якої належить. Тобто відбувається протиставлення: "ми такі - а вони - інші, відрізняються від нас набором певних ознак". Протистояння - обов'язковий етап етнічної ідентифікації індивіда, є тим самим і чинником конфліктності етнічності.

Етнічконфлікти виникають під впливом різних факторів: економічних, соціальних, політичних, але всі вони мають певну специфіку. Наприклад, за наявності етнічного фактору, конфлікт може стати загрозою для існування держави, у зв'язку з емоційним потенціалом, ірраціональною поведінкою сторін, що конфліктують.

Дослідження етнополітичних процесів - ключовий напрям аналізу соціально-політичних трансформацій, що відбуваються у сучасному світі. Світ переживає ренесанс націоналізму, і цей неочікуваний для "світу без меж" поворот в свідомості і в політиці можна вважати свого роду "парадоксом глобалізації". Змінюється парадигма світового розвитку та "великі виклики", які стоять перед людиною XXI ст., потребують адекватних відповідей не тільки на рівні вибухових технологій, але й на рівні цінностей та етичних норм соціального гуртожитку. В цьому контексті найбільш вразливою для зовнішнього тиску та політичного маніпулювання постає галузь міжетнічних відносин. Етнічна ідентичність використовується політичними елітами як ресурс політичної мобілізації, оскільки вона апелює до "простих" сенсам та спирається на зрозумілі символи, в яких люди впізнають себе та "своїх" й через які вони визначають інших. В ній знаходять опору емоційна потреба людей в спільноті на основі цінностей та інтересів,

що розділяють. Відповіді на ці виклики пов'язані з формуванням соціальної солідарності на основі громадянської ідентичності.

Природа конфліктності, яку в політичному і науковому дискурсах прийнято характеризувати як «етнічну», або багатоскладну з домінуванням етнічного компонента, в реальності являє собою складний, багатовимірний феномен, що включає соціально-економічні, ідеологічні, дискурсивні та політико-психологічні складові в їх системній взаємодії. Основна увага приділена вивченню політичних аспектів конфліктів, в яких етнічна ідентичність стає ресурсом мобілізації, оскільки такий аналіз дозволяє вийти на оцінку ефективності політико-управлінських практик в цій сфері. Оцінка спиралася на аналітичну модель і інструменти картографування вогнищ етнополітичної напруженості в країнах і регіонах світу, розроблені в ході реалізації дослідницького проекту.

Конфлікт як соціальний феномен - неминуче явище в соціальних системах, що динамічно розвиваються. Конфлікт має місце там, де стикаються інтереси різних соціальних сил. Він може мати відкриту форму або латентну і присутній не тільки там, де позиції сторін конфлікту діаметрально протилежні, але іноді, там, де є згода і співробітництво.

Становлення конфліктології як науки пов'язують з ім'ям німецького соціолога Георга Зіммеля, який і ввів у науковий обіг поняття «соціологія конфлікту». Зіммель виділяє взаємодію як основний предмет соціологічного і соціопсихологічного аналізу, як основу для розуміння природи конфлікту. Конфліктологія є комплексною науковою дисципліною і вивчає природу, сутність, причини виникнення конфліктів, форми їх прояву та шляхи попередження і дозволу. Безумовно, центральне місце в дослідженнях конфліктологів займає соціальний конфлікт.

Потреба в усвідомленні витоків міжетнічної конфліктності, роста націоналізму та сепаратизму ставить питання про розробку теоретичних та методологічних підходів до оцінки потенціалу конфліктності, прогнозування перспектив розвитку міжетнічних взаємодій в дослідницький порядок

денного. У той же час оцінка ефективності механізмів та інструментів регулювання етнополітичних конфліктів - це нагальне питання практичної політики. Маючи на увазі стрімке зростання культурне різноманіття сучасних суспільств, особливого значення набувають ресурси, що формуються в суб'єктивному просторі політики. Системне вивчення соціально-політичної природи і ідейний зміст дискурсів етнічності і націоналізму, аналіз виникаючих навколо них соціальних розмежувань, протиріч, конфліктів призводять до розуміння принципової важливості громадянської ідентичності як ресурсу регулювання, основи для підтримання злагоди в багатокультурних суспільствах, якими є всі сучасні соціуми. Глибинні ціннісні розмежування стали невід'ємною характеристикою демократичного суспільства, вони накладаються на відмінності у світосприйнятті людей різних культур і різних цивілізаційних підвалин. Тому включення дискурсу етнічності в сферу публічної політики, пошуки шляхів сполучення орієнтирів громадянської, національної та етнічної ідентичності в рамках політики ідентичності визначають перспективи підтримки соціальної згуртованості сучасних суспільств (а неуспіх такої політики - їх дезінтеграції). Аналіз світового досвіду в цих конкретних сферах прийняття політичних рішень особливо важливий для України, де міжетнічні відносини історично є невід'ємною частиною політичного процесу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в роботі вперше використано мапування конфліктів й визначені етапи та стратегії вирішення конфліктів.

Мета дослідження полягає у формуванні обґрунтування теоретико-методологічних засад етнополітичного конфлікту та розробки науково-практичних рекомендацій щодо етапів та стратегії вирішення конфліктів.

Для досягнення встановленої мети необхідно реалізувати наступні завдання:

- проаналізувати сутність етнополітичних конфліктів;
- розглянути типи етнополітичних конфліктів;

- виявити проблеми в управлінні конфліктами;
- проаналізувати політику ідентичності та регулювання етнополітичних процесів в країнах Центральної та Східної Європи (на прикладі Болгарії, Угорщини та Румунії);
- дослідити Практика регулювання етнополітичних відносин в галузі освіти (досвід країн ЄС);
- розглянути стилі поведінки в конфліктній ситуаціях;
- проаналізувати мапування конфлікту;
- зформувані етапи та стратегії вирішення конфліктів.

Об'єктом дослідження є етнополітичний конфлікт як чинник дестабілізації етнополітичної системи.

Предмет дослідження – регулювання та стратегії вирішення етнополітичних конфліктів.

Методи дослідження

Із урахуванням поставленої мети та завдань, специфіки об'єкта та предмета магістрської роботи використовувалася наступна низка методів. Застосування системного методу дозволило тлумачити конфлікт як шанс на розвиток, вдосконалення та розбудову чогось нового замість руйнування. Комплексний метод дав можливість використати в дослідженні різнобічне дослідження сутності етнонаціонального конфлікту. За допомогою методу порівняння розглянули різні трактування понять вченими та сформували найбільш змістовне поняття.

Окрім вищезазначених, методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові методи пізнання соціальних явищ і процесів (аналіз, синтез, узагальнення, класифікація) та соціологічні методи отримання емпіричних даних.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані висновки мають цінність для подальшого дослідження етнополітичних конфліктів на регіональному рівні. Отримані результати можуть бути застосовані для зняття напруги при вирішенні та розв'язанні

етнополітичних конфліктів.

Структура й обсяг роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, переліку посилань. Загальний обсяг роботи – 115 сторінок. Робота містить 3 таблиці. Перелік посилань включає 50 найменувань.

## РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ «ЕТНОПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ»

### *1.1. Сутність етнополітичних конфліктів*

Загалом, конфлікти - невід'ємна частина нашого життя. Вони дійсно «супроводжують» нас, навіть якщо ми не хочемо їх помічати. Можуть бути конфлікти між людьми, між людиною та групою, між групами (членами різних груп), між державами. Навіть якщо навколо нікого немає, може бути внутрішній конфлікт всередині самого себе. Конфлікти виникають у приватному, політичному, економічному, суспільному житті, – всюди, але, як правило, ми намагаємось уникнути конфліктів замість того, щоб перестати боятися, зрозуміти їхню природу та навчитися ефективно працювати з ними.

Конфлікт (лат. *conflictus* – зіткнення) – це зіткнення інтересів, суттєва незгода, гостра суперечка щодо чогось, що має важливе значення для протиборчих сторін, які мають різні позиції, погляди, принципи, цінності та вдаються до відкритої чи прихованої протидії чи боротьби.

Здається, що конфлікт завжди мусить бути чимось деструктивним, що це руйнівна сила, крайня стадія якої завершується застосуванням сили. Але також можна розглядати конфлікт як шлях до розвитку, до появи чогось нового та конструктивного. Конфлікт може бути стимулом, поштовхом для зміни, через усвідомлення необхідності відповідати на потреби різних сторін. Виникнення конфліктів у суспільстві є неминучим і може сприяти соціальній зміні, якщо на них відповідати у конструктивний спосіб.

Саме тому варто розуміти ці процеси, спробувати змінити негативне ставлення до конфліктів та розібратися, чому та як виникають конфлікти та як вони впливають на наше життя, шукати відповідного способу поведінки у ситуації конфлікту.

Хоча етнічні та етнополітичні конфлікти мають давню історію, до їх вивчення дослідники звернулися порівняно нещодавно. Етнічний конфлікт

привернув увагу вчених після того, як були проаналізовані класові, трудові та міждержавні конфлікти. Натан Глезер і Даніел Мойніхен взагалі заявили, що етнічність є «більш фундаментальним джерелом стратифікації», ніж класова природа суспільства, і тому етнічність і етнічний конфлікт сьогодні і в майбутньому не втратять своєї актуальності [6, с.263].

Порівняльне вивчення етнічних конфліктів показує, що в їх ескалації є повторювані риси і етапи, які дозволяють визначити закономірності в протіканні подібних типів конфліктів.

У пояснювальних моделях виникнення і ескалації етнічних конфліктів чітко простежується вплив основних теорій етнічності - примордіалізму, інструменталізму і конструктивізму.

В рамках примордіалістського підходу етнічний конфлікт зазвичай розглядається як прояв «давньої ворожнечі» - споконвічних міжгрупових протиріч, які можуть придушуватися силою авторитарних режимів. Як тільки режими слабшають, стародавня ворожнеча дає про себе знати з новою силою. Згідно цій логіці, конфлікт між сербами і хорватами пояснюється ненавистю їх представників один до одного, а карабахський конфлікт - ненавистю один до одного вірмен і азербайджанців. На думку прихильників такого підходу, названі конфлікти були просто неминучі. Режим Тіто в Югославії і радянський режим в СРСР на якийсь час могли придушити ворожнечу між названими народами, але не могли викоринити її глибинні основи.

Прихильники інструменталістського підходу розуміють етнічність не як споконвічну (природню) сутність, а як інструмент і ресурс, який використовується в процесі конкуренції між групами. Сама ж етнічність не є, на їхню думку, причиною конфліктів. Етнічний конфлікт розглядається не як результат несумісності групових ідентичностей, а як наслідок міжгрупового суперництва за володіння економічними або природними ресурсами, особливо в ситуаціях, коли групи мають нерівний доступ до влади, багатства і соціального статусу. З цієї точки зору конфлікт між сербами і хорватами пояснюється не як прояв давньої ворожнечі, а як зіткнення двох соціальних

груп, чия етнічність, тобто приналежність до сербської та хорватської етнічних спільнот, була використана політичними лідерами в якості інструменту політичної мобілізації.

Конструктивістське розуміння етнічного конфлікту схоже з інструменталістським і ґрунтується на тому, що сама по собі етнічність не породжує конфлікту. Виникнення і ескалація конфліктів вирішальним чином обумовлені діями еліт, які мобілізують етнічність і використовують її для реалізації власних цілей.

Серед найбільш відомих теорій етнічних конфліктів комплексного характеру слід виділити теорії Джозефа Ротшильда, Дональда Горовица, Теда Гурра, Гюнтера Шлеє.

В теорії етнічної стратифікації Джозеф Ротшильд вперше запропонував розглядати етнічні групи і держави як суб`єкти етнополітичного конфлікту, приділяя при цьому увагу аналізу як ресурсного потенціалу сторін, так і можливостей політичної мобілізації групи. За думкою вченого, успіхи та активність етнополітичних рухів залежать від економічних, політичних та ідеологічних ресурсів, якими може оперувати група. Крім того, необхідно враховувати склад групи, її соціальні та культурні характеристики [13, с.126].

У соціально-психологічній теорії етнічного конфлікту Дональда Горовица основна увага приділена соціально-психологічній динаміці. У розумінні Горовиця, етнічність має особливу, унікальну динаміку за рахунок того, що вона пов'язана з колективними емоціями. Ця обставина призводить до того, що раціональні політичні та економічні інтереси групи можуть відступати на задній план і вирішальну роль у провокуванні і ескалації конфлікту починають грати емоційні чинники. В динаміці етнічного конфлікту чітко простежується дія двох механізмів поведінки: соціально-психологічного та інституційного. Етнічний конфлікт виникає за рахунок групової емоційної реакції, що спирається на групову солідарність, коли члени групи намагаються захистити якісь загальні цінності, часом мають символічний характер. Потім емоційна реакція і групова солідарність

трансформуються в публічну діяльність, в чітко оформлені позиції і домагання, для реалізації яких створюються відповідні структури.

Найбільш масштабною є спроба аналізу етнічного конфлікту, розпочата Тедом Гурріа в праці «Меншини як група ризику». Ця робота побудована на основі вивчення політичної поведінки 233 етнічних груп за період з 1945 по 1989 р. Згідно з ключовим положенням концепції Гурра етнополітична дія мотивована глибоко вкоріненим невдоволенням людей своїм колективним статусом, яке акцентується і стимулюється груповими лідерами і етнічними антрепренерами [1, с.152].

Етнічні конфлікти - особлива форма соціальних конфліктів. Етнічні конфлікти мають здатність залучати до своєї орбіти предметні області і об'єкти інших типів конфліктів і в чистому вигляді зустрічаються нечасто. Тим часом досвід всесвітньої історії показує, що ці конфлікти можуть набувати значних масштабів і що будь-який етнічний конфлікт одночасно є етнополітичним. У зв'язку з цим цілком справедливо можна почути запитання про те, що ж є власне етнічне в етнічних (етнополітичних) конфліктах, яке поставив німецький соціальний антрополог Гюнтер Шлее. На його думку, всю сукупність поглядів і позицій, пов'язаних з визначенням етнічності як причини «розколів і дезінтеграції», можна звести до шести основних положень:

- 1) етнічні відмінності є першопричиною етнічних конфліктів;
- 2) протиріччя між звичаями різних народів відображають стародавні, успадковані і глибоко вкорінені антагонізми;
- 3) етнічність є універсальною, тобто будь-яка людина належить до якогось народу;
- 4) етнічність аскриптивна, тобто, як правило, людина не може змінити свою етнічну приналежність;
- 5) народ є спільність за походженням;
- 6) етноси територіальні, вони пов'язані з певною територією і прагнуть до національного суверенітету.

Однак практично будь-яке з наведених положень можна оскаржити. Полемізуючи з твердженнями щодо значення етнічних відмінностей у виникненні та ескалації етнополітичних конфліктів, зі спробами пояснити їх виникнення глибокою історичною обумовленістю, Шлее посилається на приклад Югославії. Вважається, що югославський криза - приклад класичного етнополітичного конфлікту сучасності. У зв'язку з цим найбільш показовою є ситуація в Боснії, яку Гюнтер Шлее називає «Югославією в мініатюрі». Дослідження передвоєнного часу показували, що відбувалося поступове зникнення югославських етнічностей і йшов процес формування єдиного югославського народу. У різних частинах країни цей процес протікав з різною інтенсивністю, але він був очевидний. У Боснії переважна частина населення аж до 1990-х рр. не надавала суттєвого значення етнічному фактору. По суті, етнічність була нав'язана місцевим сербам, хорватам і мусульманам зусиллями політиків, і уявні культурні відмінності стали реальною підставою не тільки для поділу громад, а й для їх жорстокого протистояння в ході громадянської війни [4, с.43-50].

Основоположними причинами сучасних етнополітичних конфліктів є відмінності в розумінні природи сучасних націй. Концепція нації-етносу послужила основою ідеї Eretz Israel і концепту Великої Сербії, етнічного націоналізму буміпутра (синів Землі) в Малайзії, амхара в Ефіопії, що породило серйозні протиріччя і конфлікти.

Більш частими причинами етнополітичних конфліктів є етнічний сепаратизм, боротьба за легальний статус групи, прагнення до набуття групової автономії, боротьба за громадські інтереси або релігійні рухи (як правило, мусульманські).

Втім, крім сучасних маніпуляцій з культурними відмінностями і політичної мобілізації етнічності, не можна залишати поза увагою і реальні етнічні протистояння, які можуть мати багатовікову історію, але пам'ять про які була навмисно актуалізована в гранично драматичній формі, щоб викликати ненависть і готовність брати участь в конфлікті.

Численні етнополітичні конфлікти сучасної епохи підривають стабільність як економічно слабких країн, так і країн з розвинутою економікою і високим рівнем життя, як авторитарних і нерозвинених демократичних держав, так і класичних демократій.

Історичне коріння деяких із сучасних конфліктів і етнополітичних рухів криються в протиріччі між етнічними і політичними принципами соціального структурування, яке, по суті, є протиріччям між етносом або етнічною групою і формується нацією європейського типу. Невипадково етнічний націоналізм як основоположний ідеологічний принцип ставить знак рівності між поняттями «етнос» і «нація». Назване протиріччя має місце в багатьох країнах незалежно від рівня їх економічного і політичного розвитку. Особливо гостре воно в країнах, де складний етнічний склад населення, а процеси націєбудуванням не завершені, тобто у жителів країни відсутня належна ступінь національної (в сенсі державної) ідентичності. У країнах, де є великі етнічні анклавні з високим рівнем розвитку і незадоволеними політичними домаганнями, існує не тільки потенційна загроза етнополітичного конфлікту, а й загроза самій цілісності держави [17, с.153].

Наприклад, у 1995 р. на межі розпаду виявилася така, здавалося б, благополучна країна, як Канада. На вимогу квебекських франкофонів в цій провінції відбувся референдум з приводу її державної незалежності. Прихильники незалежності виявилися в меншості, але захисники цілісності держави набрали на референдумі 30 жовтня 1995 р. тільки на один відсоток більше голосів, ніж противники.

Отже, етнічний конфлікт - це форма громадянського протистояння на внутрішньодержавному або трансдержавному рівні, при якій хоча б одна зі сторін організовується і діє за етнічною ознакою або від імені етнічної спільності. Етнополітичний конфлікт - боротьба різних соціальних груп, які організовуються за етнічним принципом, і цей принцип стає підставою їх ідеологічного і політичного протистояння.

## 1.2. Типи етнополітичних конфліктів

Кожен конфлікт має свої особливості, але існують підстави, які дозволяють робити узагальнення і типологізувати наявні різновиди.

Дослідники етнічних конфліктів виділяють три типи їх класифікації.

1. Класифікація за сферами суспільного життя. Відповідно до цього способу класифікації, виділяються політичні, етнічні, економічні, культурні та інші конфлікти. Але багато конфліктів можна однозначно віднести до тієї або іншої сфери суспільного буття, бо вони стосуються і економіки, і політики, і сфери культури.

2. Класифікація за предметами або об'єктами. Вона може використовуватися і як доповнення до класифікації за "галузями", і як самостійний спосіб класифікації, особливо у випадках, коли конфлікти мають чітко виражений "міжгалузевий" характер.

3. Класифікація за суб'єктами-носіями. При цьому типі класифікації виділяють конфлікт між однопорядковими і різнопорядковими суб'єктами. До перших належить, наприклад, осетино-інгушський конфлікт на Північному Кавказі, конфлікт між проросійськи і проукраїнськи налаштованими громадянами Криму, ряд міжнародних конфліктів. Це зазвичай конфлікт «група проти групи» (group versus group). До других відносять конфлікти, де діють різнопорядкові суб'єкти, до яких, наприклад, відносяться етнічна меншина або нетитульний етнос і в якості опонента - титульний народ або його державні інститути. Цей тип можна позначити як «група проти держави» (group versus state). Типовим прикладом такого конфлікту можна назвати чеченський і грузино-абхазький конфлікти, конфлікт між сингалами і тамілами в Шрі-Ланці.

Крім того, етнічні конфлікти можна типологізувати за такими підставами, як особливості динаміки, ступінь локалізації і т.ін.

Загальним місцем у міркуваннях етнополітології стала констатація того факту, що в середині 1980-х рр. стався «вибух» етнічності. Цей вибух став

відповіддю етнічних груп на їх нерівний доступ до соціальних благ і влади. Особливо масштабно етнополітичні проблеми проявилися в колишньому СРСР, хоча вони загострилися в багатьох інших країнах. Досвід СРСР і Росії показав, що в переломні, кризові епохи колишня етнічна ієрархія руйнується, а ослаблення позицій домінуючих груп дозволяє міноритарним співтовариствам, перш за все етнічним, домагатися зміни свого статусу, отримувати різні преференції у сфері культури, доступу до ресурсів і влади. Розуміючи, що фактор часу грає вирішальну роль, етнічні еліти часто прагнуть форсувати ці процеси під гаслом «відновлення справедливості». Все це веде до політизації етнічності, до зростання політичного етнонаціоналізму і посиленню конфліктності в сфері міжетнічних відносин.

Актуалізація етнічності в останній період радянської історії і в перші роки нової української державності висловилася у істотно збільшений інтерес до рідної мови, етнічної культури, історії, але головним чином у вимогах створити державні гарантії для збереження і розвитку культурної специфіки етнічних груп. Виразником цих вимог стала національна гуманітарна інтелігенція. Вона не тільки аргументувала етнічні домагання і оформляла їх у вигляді програм, декларацій, відозв і т.ін., але і була головним організатором етнополітичних рухів, які домагалися втілення висунутих програм в життя. Важливо відзначити, що, за рідкісним винятком, національні рухи і організації в колишньому СРСР і Україні виникли в період 1988-1991 рр., Тобто в період найбільш глибокої політичної та соціально-економічної кризи колишньої суспільної системи. Зв'язок між суспільним розвитком і актуалізацією етнічності, на наш погляд, вельми точно охарактеризувала російська дослідниця З. Сікевич: «Конфліктогенність і інтегрованість є рівнодійними змінними співвідношення етнічного і політичного просторів, а ступінь вираженості однією з них прямо обумовлена ступенем стійкості даної системи» [21, с.159].

Етнополітична мобілізація на території колишнього СРСР охопила великі регіони і в тій чи іншій мірі торкнулася всіх етнічних груп.

Політизація етнічності, що супроводжувалася підвищенням рівня політичної організації етнічних спільнот і сприяла усвідомленню ними своїх політичних, економічних і культурних інтересів, призвела до численних зіткнень інтересів різних етнічних груп, до наростання етнополітичної конфліктності. Зіткнення інтересів багато в чому було зумовлено попередньою етнонаціональною політикою Радянської держави.

Крім того, етнотериторіальний принцип вирішення проблем розвитку етнічних спільнот не тільки сприяв модернізації та збереженню культури окремих народів, але й створював умови для майбутніх конфліктів, протиставляючи одні народи іншим, перешкоджаючи загальногромадянській інтеграції населення, заохочуючи етноцентризм і політичні амбіції етнічних еліт. Етнічна ієрархія і зростаючі протиріччя з центральною владою породили етнічний націоналізм і сепаратистські устремління [14, с. 139].

Як тільки тоталітарний контроль над громадським життям ослаб, а репресивний апарат перестав пригнічувати прояви інакомислення, включаючи націоналізм, в країні відразу ж стали виникати осередки міжетнічної напруженості. У 1986 р. антиросійські виступи відбулися в столиці Казахстану Алма-Аті. За цим послідували вірменські погроми в Сумгаїті і зіткнення вірмен і азербайджанців в Нагірному Карабасі, вбивства турків-месхетинців у Ферганській долині Узбекистану, хвилювання в Якутську і Туве, в Уральську і Набережних Челнах. Аналізу цих подій присвячена велика кількість літератури, але найбільш повно ці та інші свідчення мобілізованої етнічності висвітлені в томах серії «Національні рухи в СРСР і в пострадянському просторі», виданої Інститутом етнології і антропології РАН.

Врегулювання етнополітичних конфліктів є найважливішою політичною проблемою. Немає необхідності доводити, що наслідки цих конфліктів спричиняють у край негативний вплив не тільки на розвиток, а й на імідж держав, нездатних їм запобігти. Але найважче наслідок загострення конфліктів - це величезні людські жертви. Тільки в останні десятиліття в

турецькому Курдистані в результаті зіткнень курдів з турецькими урядовими військами загинуло 26 тисяч осіб, в Шрі-Ланці - більше 35 тисяч, в Сьєрра-Леоне в етнічному конфлікті загинуло близько 100 тисяч, на Філіппінах (о. Мінданао) - понад 120 тисяч, в Ліберії - понад 150 тисяч, в Боснії і Герцеговині - близько 200 тисяч, в Судані і Афганістані - більш ніж по одному мільйону, в Сомалі - понад 350 тисяч, в Анголі - понад 500 тисяч, в Руанді тільки за три місяці 1994 р. загинуло більше одного мільйона чоловік. Багато з цих етнополітичних конфліктів не врегульовані досі.

По суті те ж саме можна сказати і про ряд етнополітичних конфліктів на пострадянському просторі, бо вогнища напруженості зберігаються в Закавказзі, Чечні, Придністров'ї, в Криму, в Середній Азії. Два раунди збройних дій в Чечні в 1994-1996 і 1999-2001 рр. забрали життя більш ніж 40 тисяч життів російських громадян, включаючи військовослужбовців, мирних жителів і чеченських бойовиків [2, с.85].

### *1.3. Проблеми управління конфліктів*

Деякі вчені пропонують говорити не про врегулювання конфліктів, а про «управління» етнополітичним конфліктом. Суть цієї концепції полягає в тому, що управління конфліктом націлене не на його разове силове придушення, а на його «контроль», трансформацію в неозброєну форму і подальше вирішення. Процес управління починається з аналізу етнополітичного конфлікту, який повинен дати адекватне уявлення про історію і причини виникнення конфліктної ситуації, так і самого конфлікту. Дослідники виділяють «раціональний» і «деструктивний» конфлікти. Сторони «раціонального» конфлікту готові визнати справедливість і обґрунтованість вимог конфліктуючих суб'єктів і намагаються врегулювати взаємні претензії. Однак «раціональні» конфлікти становлять меншу частину етнополітичних зіткнень і прикладом їх успішного вирішення можна назвати мирний вихід Норвегії зі складу Шведського королівства в 1905 р. або розділ

Чехословаччини на Чеську і Словацьку держави у 1993 р [18, с.236].

Більшість етнополітичних конфліктів сучасності відноситься до деструктивних. В цьому випадку конфліктуючі сторони навмисно або ненавмисно ігнорують об'єктивні факти і раціональний зміст претензій протилежної сторони, а саме протистояння поступово посилюється і загострюється, втягуючи в орбіту конфлікту нових учасників і провокуючи застосування насильства [3, с. 189].

Стратегія управління конфліктом виходить з необхідності ефективного впливу на конфлікт з метою коригування його розвитку в потрібному напрямку. У процесі управління конфліктом в залежності від ситуації використовуються нормативний, примусово-переговорний, емоційно-психологічний, силовий та інтегративний підходи. Нормативний підхід передбачає вирішення конфліктів за допомогою певного набору правових або моральних норм. У цьому випадку важлива наявність згоди між сторонами конфлікту щодо прийнятності цих норм. Якщо згода відсутня, то виникає необхідність нав'язування її. Тут вирішальне значення може мати авторитет держави і всі його політичні та економічні ресурси впливу на конфліктуючі суб'єкти.

Принциповим моментом при використанні примусово-переговорного підходу до вирішення етнополітичних конфліктів є розуміння конфлікту як прояв вродженого (або придбаного в суспільстві) прагнення людини або групи до домінування. Оскільки домінуючі позиції може займати тільки одна сторона, остільки панівна група нав'язує свої «правила гри» тим, над ким вона здійснює управління. Даний підхід не дозволяє забезпечити стабільність усередині суспільної системи, і навіть його прихильники вважають, що миру між конфліктуючими сторонами недосяжний, а можливо лише тимчасове врегулювання проблем [10, с.142-146].

Емоційно-психологічний (або ідеалістичний) підхід застосуємо тоді, коли всі зацікавлені сторони незалежно від їх статусних характеристик, ресурсів і політичних стратегій встановлюють взаємовідносини, які

влаштовують усіх учасників конфлікту. В якості вихідної позиції врегулювання сторони приймають як аксіому положення про те, що конфлікт однозначно не вигідний всім сторонам і всі сторони несуть ті чи інші втрати в результаті його ескалації. Узгодження інтересів відбувається без явного чи прихованого примусу, що забезпечує міцність врегулювання і успішний пошук ефективних шляхів вирішення конфліктних ситуацій.

Існують й інші підходи, серед яких найбільш поширені індиферентний і силовий. Індиферентний підхід типовий для авторитарних режимів, які, як правило, ігнорують конфлікти і байдужі до вимог груп, залучених в конфлікт. Цей підхід може на час відкласти вирішення конфліктних ситуацій, але «відкладений конфлікт» неминуче виявить себе при зміні політичної ситуації, накопичений потенціал конфліктності лише ускладнить його дозвіл.

Інший спосіб впливу на конфлікт силовий. Він застосовується тоді, коли більш сильна сторона нав'язує слабкій стороні свої умови розв'язання суперечностей, які, по суті, не вирішують конфліктної ситуації, а лише змушують слабку сторону зняти свої претензії до сильної сторони. Однак більшість фахівців-конфліктологів згодні з тим, що найкращим способом вирішення конфліктів є компроміс. Але при цьому практика доводить, що успішне врегулювання конфліктів (незалежно від обраної стратегії) можливо лише в рамках певних процедур. Перша з них - інституціоналізація конфлікту, тобто встановлення чітких правил врегулювання відносин сторін, їх взаємодії. У цьому випадку конфлікт стає прогнозованим і керованим, претензії сторін навіть у разі їх наростання будуть укладатися в цілком передбачувані норми поведінки.

Неінституціоналізований конфлікт некерований, а тому небезпечний. В цьому випадку невдоволення сторін може вилитися в деструктивні форми взаємодії. Під інституціоналізованим механізмом розуміється не тільки встановлення суворих юридичних актів або регламентів, а й весь спектр можливих регулюючих норм - законодавчі акти, протоколи, меморандуми, усні домовленості. Важлива не форма, а наявність добровільної згоди

будувати відносини і вести переговори в рамках певних правил.

Інше важливе завдання, яке необхідно вирішити при врегулюванні конфліктів, полягає у виділенні структурованих конфліктуючих груп. Ворогуючі сторони повинні визначити, хто має право представляти їх інтереси і здійснювати діалог з учасником, що протистоїть конфлікту та посередниками. У зв'язку з цим органи державної влади повинні бути об'єктивно зацікавлені в тому, щоб етнічні спільноти і групи формували свої партії, рухи, організації, які могли б представляти їх інтереси і виконували консолідуючу роль. Неорганізовані спільноти більш небезпечні і непередбачувані, ніж організовані. Організації грають роль соціального регулятора і можуть бути ефективно використані в вирішенні конфліктів як виразники колективних вимог і претензій і як учасники переговорних процесів і вироблення процедур врегулювання. Таким чином, можна зробити висновок, що управління конфліктом і його врегулювання повинні включати ідентифікацію, інституціоналізацію конфлікту, визначення або виділення його суб'єктів і вироблення стратегії і технології його врегулювання.

Розглядаючи технологічні проблеми врегулювання етнополітичних конфліктів, директор проекту по системам переговорів при Школі права Гарвардського університету Уільям Юрі прийшов до висновку, що «збільшення числа етнічних конфліктів стало результатом широкого позитивного явища - передачі владних повноважень на нижчий політичний рівень». Він зазначає, що всі етнічні групи в світі в своєму розвитку проходять три етапи: 1) етап залежності і дискримінації, 2) етап незалежності і 3) етап взаємозалежності або взаємовигідного співіснування з іншими групами. Разом з тим Юрі зазначає, що більшість людей живе нині в полікультурних спільнотах, і тому важливо знайти способи, як «звести наші відмінності до позитивного, а не негативного балансу».

У його розумінні для вирішення вищеназваного завдання необхідна політична система, яка б складалася з трьох компонентів. Перший з них відноситься до влади і передбачає створення демократичних інститутів, в

яких були б представлені всі етнічні групи населення країни і які мали б механізми стримувань і противаг, що виключають зловживання владою. Другий компонент системи стосується прав. Сутність його в тому, щоб розробити кодекс прав як для індивідів, так і для груп і створити незалежну систему судочинства, яка забезпечувала б дотримання цих прав. Третьою частиною системи повинні стати інтереси. В даному випадку мається на увазі переговорний процес, в ході якого представники етнічних груп разом повинні виробляти рішення, що задовольняють важливі інтереси всіх залучених в переговорний процес сторін. Причому, як підкреслює У. Юрі, саме дозвіл розбіжностей в ході переговорів є найважливішим завоюванням демократії, а не вибори або можливість звернутися в судові органи [12, с 365].

Узагальнюючи досвід врегулювання етнічних конфліктів, дослідник запропонував свою технологію можливих дій, що складається з десяти різних варіантів.

Вчений порівняв етнічний конфлікт з пожежею і тому назвав в якості першого завдання запобігання конфлікту. Поки є можливість не допустити зіткнень на етнічному ґрунті, слід їх використовувати повною мірою.

Другою необхідною дією зацікавлених у вирішенні конфліктів сторін він назвав організацію дискусій. Сама можливість конструктивного обговорення проблем вже сприяє зниженню напруженості. Але для повноцінної дискусії необхідно, щоб були представлені всі наявні точки зору, включаючи найрадикальніші, і щоб обговорення велося в рамках певних правил, прийнятих сторонами. Найважливішими з них є вимоги не звинувачувати опонентів і уникати особистих нападок.

Третій спосіб дій полягає в тому, щоб сприяти висловленню образ в контрольованій обстановці, що передбачає при обговоренні конструктивних планів на майбутнє аналізувати і минулі образи. Наступним необхідним кроком названо сприяння процесу спільного вирішення проблем. Воно передбачає узгодження інтересів, вихід за рамки жорстких позицій і

звернення до мотивування, які лежать в основі позицій сторін. Потім важливою дією є визначення спільної мети; щоб процес переговорів був продуктивним, загальна мета не повинна замикатися лише на проблемах самого конфлікту. Далі істотне значення має сприяння взаємному прояву доброї волі.

Необхідною в процесі переговорів і спільного вирішення конфлікту є вироблення проектів взаємних угод. Важливе прикладне значення має інституціоналізація процесу вирішення проблем і переговорів. Вона має особливе значення у зв'язку з тим, що вирішити відразу всі конфлікти неможливо, вони будуть виникати знову і знову. Тому необхідність створити інститути, які сприяють пошуку рішень і процесу переговорів. Істотну допомогу у врегулюванні конфліктів може надати залучення зовнішніх ресурсів для формування стимулів до співпраці. Під зовнішніми засобами розуміються не тільки фінансові ресурси, але неурядові організації, університети та фонди, у яких накопичено досвід врегулювання етнічних конфліктів.

Нарешті, У. Юрі закликає: «Учіть інших тому, що дізналися самі». Рішення конфліктних ситуацій вимагає широкого співробітництва та використання всього арсеналу наявних засобів, позитивного досвіду, накопиченого різними фахівцями і країнами. Такий досвід є, і його треба використовувати і вдосконалювати відповідно до вимог часу. Однак не менш важливий і негативний досвід вирішення конфліктів, особливо коли в міжетнічний або етнополітичний конфлікт втручається третя сила.

Вельми показовим у цьому плані досвід втручання США в сомалійський конфлікт. Після першої війни в затоці, закінчення «холодної війни» і краху СРСР здавалося, що Захід і, перш за все, Сполучені Штати Америки мають ефективні способи впливу на будь-які події в будь-якому районі земної кулі. Ця ілюзія стала розсіюватися в 1993 р., коли потерпіла провал американська гуманітарна операція в Сомалі. Точніше, гуманітарна операція пройшла успішно, але, коли американці спробували усунути

причину гуманітарної катастрофи в цій країні і втрутитися в громадянську війну, яка мала характер протистояння різних етноконфесійних спільнот, відбувся «могадішський інцидент», почалися напади на американських військових. На очах у всього світу спотворені трупи американських солдатів повстанці тягали по вулицях Могадішо. Цей інцидент став попередженням, що зовнішнє грубе і непрофесійне втручання в етнічні конфлікти вкрай небезпечно і здатне посилити їх.

Роль держави у вирішенні етнічних та етнополітичних проблем, в тому числі у вирішенні конфліктів, дуже значна, незважаючи часом на непослідовний і суперечливий характер державного втручання, як це мало місце, наприклад, в Росії по відношенню до ситуації в Чечні. Зрозуміло, що держава зацікавлена у внутрішній стабільності і орієнтує свої інститути на рішення цього завдання, однак воно само нерідко виступає однією зі сторін в етнополітичних конфліктах і тому не може бути об'єктивним арбітром у вирішенні спорів між етнічною спільнотою і державою. У держави завжди більше коштів для тиску на протилежну сторону конфлікту і завжди є спокуса виступати не як рівноправний партнер на переговорах по його вирішенню, а нав'язувати свої умови конфліктуючій стороні. Саме тому багато конфліктів, що розвиваються по лінії етнічна спільність - держава, тривають роками і десятиліттями і прийнятну формулу врегулювання знайти поки не вдається. Це можна сказати про етноконфесійний конфлікт в Північній Ірландії, корсиканський націоналізм у Франції, тамільський сепаратизм в Шрі-Ланці, рух басків в Іспанії, турецький Курдистан і про багато інших локальних етнополітичних конфліктів [5, с.79].

Мабуть, головна функція держави в подібних випадках повинна полягати не в тому, щоб самому намагатися вирішити будь-який етнополітичний конфлікт, а в тому, щоб сприяти пошуку вирішення конфліктів, в тому числі пропонуючи і розвиваючи інститут незалежних посередників і спеціальних кризових менеджерів. Але є так звані глибокі або важкі збройні конфлікти, в яких мають місце великі втрати людських життів,

страждання цивільного населення, величезні руйнування і в які залучені найрізноманітніші зовнішні сили, включаючи найманців, ідейно-релігійних фанатиків і міжнародних терористів. Дозвіл таких конфліктів вимагає прямого і найчастіше силового втручання держави з метою покінчити з насильством і відновити владу в зоні конфлікту. Ось до якого висновку з цього приводу прийшов британський вчений і журналіст Майкл Ігнат'єфф (нині відомий політичний діяч в Канаді), який досліджував феномен сучасних «етнічних воєн» головним чином на матеріалі колишньої Югославії: «Як би це не звучало парадоксально, поліція і армія національної держави залишаються єдиними доступними інститутами, які коли-небудь були створені, щоб контролювати великомасштабне насильство і протистояти йому».

Пошук безпечних технологій управління і врегулювання етнічних конфліктів вітчизняним ученим вдалося досягти певних успіхів, які стали наслідком узагальнення і аналізу великого емпіричного матеріалу і конструювання на його основі конкретних моделей врегулювання.

Російські дослідники Л. Хоперська і В. Харченко зосередили увагу на методах врегулювання локальних міжетнічних конфліктів, які найбільш поширені і які можуть мати політичні наслідки. Вони виходили з того, що при складному і мінливому етнічному складі населення, при пересічних економічних інтересах різних культурних груп реальна не тільки загроза конфліктів, але і певна фонова напруженість в регіоні, яка є свого роду постійним фактором. Будь-який конфлікт, перш ніж знайти відкриту форму, проходить ряд латентних стадій розвитку, і завдання дослідників полягає в тому, щоб, по-перше, створити систему моніторингу за станом суспільних настроїв в регіоні, по-друге, визначити порогові значення зростання напруженості і, по-третє, виробити систему заходів, які починають реалізовуватися місцевими властями тоді, коли конфліктні настрої досягають граничних меж. Саме тоді необхідно ефективне втручання в ситуацію державних служб, експертів і незалежних посередників з метою знизити

рівень конфліктних настроїв до безпечних значень.

Як відомо, спровокувати конфлікт може будь-який інцидент, але передбачити інцидент нікому не дано, тому запобігти його неможливо. Ось чому для запобігання конфлікту необхідно знижувати рівень конфліктних настроїв в регіоні, і робити це слід оперативно, мобілізуючи всі наявні ресурси. Вчені здійснили не тільки комплексний аналіз динаміки етнічних конфліктів і запропонували використовувати індикатори, що дозволяють визначати рівень конфліктних настроїв, а й розробили систему попередження локальних міжетнічних конфліктів, яка включає широкий перелік заходів.

Більш загальні підходи до стратегії врегулювання конфліктів запропоновані конфліктологом Є.І. Степановим. Він зазначає, що необхідно активізувати розробку регіональної конфліктології і приступити до моделювання регіональних конфліктів. При цьому, підкреслює він, «поряд з вирішенням проблеми моделювання самих регіональних конфліктів, все більше загострюється і стає необхідним вирішення проблеми моделювання відповідної політики адекватного впливу на них». У розробці моделей політики щодо профілактики, деескалації та врегулювання соціальних конфліктів повинні бути враховані багато факторів: загальний конфліктний фон в регіоні, який визначає «конфліктну готовність населення»; передісторія конфліктів, особливо це стосується етнічних конфліктів, що мають тривалу історію чергування відкритих і латентних фаз; співвідношення ендогенних і екзогенних факторів регіональної конфліктності, наявність реальних механізмів впливу на екзогенні фактори; політичні, економічні, культурні переваги суб'єктів політичного процесу, залучених в конфлікт або покликаних його врегулювати, зацікавленість конфліктуючих сторін у врегулюванні, а не продовження конфлікту.

Зрозуміло, що сучасний досвід вирішення етнополітичних конфліктів недостатній, а раціональні політичні механізми врегулювання нерідко виявляються неефективними тому, що в основі конфлікту лежить якійсь ірраціональний початок, що криється в культурних стереотипах,

незадоволених історичних образах, міфологізованих уявленнях і т.п. До такого типу конфліктів можна віднести найбільший етнополітичний конфлікт сучасності - арабо-ізраїльський конфлікт. Вже півстоліття сторони цього конфлікту шукають шляхи виходу з нього. Причому міжнародний тиск на конфліктуючі сторони з вимогою домогтися згоди постійно посилюється. Однак всі спроби врегулювати конфлікт мирним шляхом провалюються. Непродуктивним виявився і силовий метод вирішення конфлікту.

Кілька років тому вийшла книга двох французьких інтелектуалів, Хаміда Баррада і Гі Сібтона, «Араб і єврей. Військовий діалог». Перший з авторів є арабом і вихідцем з Марокко, а другий - євреєм і уродженцем Тунісу. Книга, побудована у формі діалогу двох колишніх приятелів (вони перервали відносини після початку другої інтифади в 2001 г.), багато що пояснює в глибинні корені близькосхідного конфлікту. Гі Сібтон в інтерв'ю журналісту російської газети «Іноземець», спираючись на знання арабського світу і арабської вулиці, намагається дати пояснення тому, чому арабам і євреям не вдається дійти згоди. Причому він показує, що мова йде не про палестинців і Ізраїлі, а саме про конфлікт між євреями і арабами, бо з усіх арабських країн (навіть з таких ліберальних, як Марокко і Туніс) єврейське населення, яке було глибоко інтегровано в місцеві спільноти, повністю видавлено. Антиєврейські настрої сильні в усьому арабському світі, і домінуючою ідеєю стала ідея відмови Ізраїлю в праві на існування. Перш цю ідею підтримували офіційно багато арабських країн і їхні уряди, а сьогодні вона присутня латентно в суспільно-політичному настроях, домінуючих в арабському світі. Не випадково, коли Ізраїль і Палестина здавалося б прийшли до взаємної згоди з усіх питань, почалася друга інтифада, перекинувшись надії на врегулювання конфлікту. Позиція ж світової спільноти щодо близькосхідного конфлікту не завжди продуктивна і не здатна поставити перешкоди ескалації палестинського тероризму. Однак, самим безперечним свідченням того, що коріння конфлікту ірраціональні, є перш за все те, що два космополітичних французьких інтелектуала, що

виступають адвокатами обох сторін конфлікту, не можуть знайти спільну мову і дійти згоди.

Щодо адекватності реагування на арабізраїльській конфлікт міжнародних політичних інститутів є серйозні сумніви. Зрозуміло, що багато держав при голосуванні з даного питання в ООН чи в інших міжнародних інстанціях виходять з власних політичних міркувань і внутрішньодержавних суспільних настроїв. Мабуть, в рішенні таких складних етнополітичних конфліктів пора відмовитися від спроб вирішити питання голосуванням, а слід приймати постанови, які готували б групи незалежних експертів, а їх реалізацію ставити під контроль цих же експертів.

Взагалі будь-яке рішення, що стосується врегулювання етнополітичних конфліктів, має, мабуть, спочатку дозрівати у експертів, а потім розглядатися політиками. Приклад Югославії і Косово показав, що під гаслом справедливості політики роблять помилки і навіть злочини (бомбардування посольств, поїздів з мирними жителями, заводів і т.ін.), але не несуть відповідальності за них. Сама ж етнополітична проблема не вирішується, а найчастіше посилюється.

Не менш показовим є і чеченський конфлікт, міжнародну увагу до якого велике і коріння якого треба шукати не в сорокарічній Кавказькій війні, яку вела Російська імперія в XIX ст., і не в сталінській депортації чеченців. Коріння конфлікту закладені в ірраціональних діях російського керівництва і в не менше ірраціональній позиції діючих чеченських лідерів.

Як крайню форму етнополітичного конфлікту можна розглядати етнічний і релігійний тероризм. Тероризм теж ірраціональний і спочиває не на якихось реальних підставах, а на міфотворчості. Автори праці про природу тероризму Ангуло А.І. Ландабасо і А.М. Коновалов пишуть з цього приводу наступне: «Філософія тероризму як продукт екстремістського свідомості неминуче несе на собі печатку міфотворчості. В результаті соціальна реальність набуває спотворені, фантастичні обриси. Фанатизм міфічної "єдиної істини" нестримно веде до міфологізації дійсності...

Екстремістська міфологія не цілком безпідставна, вона має певні об'єктивні підстави, але останні набувають несумірні, гротескні, гіпертрофовані масштаби». Ідейний абсолютизм екстремістської соціальної філософії, неприйняття будь-якого інакомислення обумовлює дуалістичний погляд на світ, який виявляється бінарним, розділеним на абсолютне благо і абсолютне зло, представляє жорстке протистояння носіїв «вищої правди і тих, хто перешкоджає її здійсненню...».

Але і противники екстремізму, особливо релігійного екстремізму, часом як би нав'язують суспільству міфологізовані рецепти боротьби з терористичною загрозою. Іноді покладається провина за ісламський тероризм на освічених мусульманських богословів - улемів, чиї трактування Корану і служать ідеологічним обґрунтуванням для ісламського тероризму. Але іслам не має жорстких релігійних канонів, так само як не має єдиного духовного лідера. Досить поширені спроби пояснити зростання ісламського тероризму посилюється майновим розшаруванням не переконують, бо прямого зв'язку між тероризмом та економічним благополуччям немає. Це доводить аналіз, наприклад, діяльності баскських екстремістів в Іспанії або ситуація в Північній Ірландії (обидві названі провінції є найбільш розвиненими в економічному відношенні в своїх країнах).

Що може сприяти зниженню етнополітичної напруженості? Майкл Хечтер в своєму дослідженні «Зміст націоналізму» так відповідає на це питання: «Націоналістичний конфлікт буде слабшати тільки під впливом трьох типів умов: тоді, коли підвищується ціна колективної акції в цілому; тоді, коли знижується значення національної ідентичності; тоді, коли зменшується потреба в національній суверенітет».

Як вирішувати етнополітичні конфлікти? Поки успішного досвіду їх вирішення немає (або він дуже незначний), але очевидно, що і в цьому випадку треба шукати шляхи вирішення, використовуючи всі наявні можливості.

Висновок до першого розділу

Існує безліч визначень поняття «конфлікт». Так як це явище – частина нашого повсякденного життя, то це ускладнює його аналітичне розуміння. Словник «Cambridge Dictionary» тлумачить конфлікт як «активну незгоду між людьми, які мають протилежні думки чи принципи», а також «боротьбу між двома або більше групами людей або країнами». Примітним у цих визначеннях є те, що конфлікт описується не лише як вид ситуації, але і пов'язується з конкретною поведінкою, як правило такою, що має негативну конотацію.

Хоча це відображає загальне сприйняття конфлікту, для аналітичних цілей, зокрема для галузі трансформації конфліктів, варто звернутися до визначень, які показують різницю між питаннями «що таке конфлікт» і «як люди мають справу з конфліктами».

Одне з таких визначень було запропоновано Йоганом Гальтунгом, так званим батьком досліджень миру: «Діючі особи, що переслідують несумісні цілі». Хоча можна сперечатися, чи таке визначення дійсно охоплює всі конфліктні ситуації, але воно допомагає нам зрозуміти кілька ключових моментів аналітичного підходу. Перш за все, визначення є нейтральним у тому сенсі, що воно відключає опис конфлікту від певного типу поведінки.

Це допомагає нам зосередитись на різноманітних варіантах виходу з конфліктної ситуації – відмирного діалогу до фізичного насильства. Окрім того, це визначення ілюструє, що життя без конфліктів було б просто неможливим. Поки ми живемо в суспільстві, ми будемо стикатись із ситуаціями, коли наші бажання несумісні з бажаннями інших. Це включає в себе як повсякденні ситуації (діти б'ються за свою улюблену іграшку), так і основні суспільні питання (наприклад, складність гармонізувати цінності свободи та рівності).

Ефективна робота з конфліктами потребує аналізу причин та розуміння джерел конфлікту. Що лежить в основі? Чому розпочався конфлікт? Які умови його виникнення? Чому він триває та хто в ньому зацікавлений?

Не маючи достовірних відповідей на ці питання, навряд чи вдасться

прийняти зважене рішення. Поспішний вихід зі складного конфлікту може призвести до швидкої появи нового зіткнення. Необдумані рішення, що прийняті в умовах браку часу чи через небажання визнати причини конфлікту, несуть небезпеку скорого повернення до конфліктного стану або поглиблення чи розширення конфлікту. Тому важливо розібратися в першопричинах та знати стилі поведінки у конфліктних ситуаціях.

## РОЗДІЛ 2. ПРАКТИКА РЕГУЛЮВАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ КОНФЛІКТНОСТІ

*2.1. Політика ідентичності та регулювання етнополітичних процесів в країнах Центральної та Східної Європи (на прикладі Болгарії, Угорщини та Румунії)*

Болгарія

Досвід країн Центральної та Східної Європи у регулюванні етнополітичних процесів та конфліктів має важливе значення як з точки зору визначення перспектив розвитку цих країн, так і з точки зору критичного осмислення і використання досвіду Україною та іншими пострадянськими країнами. Варто одразу зазначити, що не весь розглянутий досвід країн Центральної та Східної Європи є позитивним й далеко не всі методи регулювання етнополітичних процесів можна адаптувати до умов України. Тим не менш, деякі підходи та практики, включаючи певні елементи політики ідентичності, політики у відношенні національних меншин, політики пам'яті, мови, символічної політики з певними кореляціями та змінами можуть бути використані і в нашій країні. Окрім того, Україні при здійсненні своєї зовнішньої політики необхідно звертати увагу на особливості політики ідентичності та політики пам'яті, яка реалізується у країнах Центральної та Східної Європи, оскільки ці особливості значно впливають на внутрішню та зовнішню політику цих країн, в тому числі на відносини між кожною з цих держав та Україною.

У статті розглядається досвід регулювання етнополітичних процесів на прикладі Болгарії. Вибір саме цієї країни пов'язан передусім з тим, що ця постсоціалістична країна, які відносно недавно стала країною ЄС, представляє типологічний приклад здійснення країнами Центральної та Східної Європи політики ідентичності, пам'яті, мови, символічної політики та політики по відношенню до національних меншин. Країна має власну,

яскраво виражену специфіку в галузі міжнаціональних відносин, причому ця специфіка значно відрізняє їх від країн Західної Європи. Існує помітна розбіжність між правовими нормами, прийнятими та задекларованими на рівні наднаціональних структур ЄС, та реальною практикою ставлення до національних меншин, політикою пам'яті та ідентичності в кожній з розглянутих країн Центральної та Східної Європи. Основна проблема постає в суттєвих відмінностях між етнополітичною ситуацією в країнах Західної Європи, з одного боку, та в країнах Центральної та Східної Європи, з іншого. Ці відмінності обумовлені не тільки різною історією, але й різним соціально-економічним та геополітичним положенням західноєвропейських та центрально-східноєвропейських суспільств. Якщо в країнах Західної Європи формування нації та держави відбувалися більш або менш одночасно або взаємопов'язано, то в країнах Центральної та Східної Європи будівництво нації в багатьох випадках або уповільнювалось від формування держави та його інститутів, або відбувалося з багаточисельними відхиленнями, які визвані впливом внутрішніх та зовнішньополітичних факторів. При чому країни Центральної та Східної Європи, включаючи розглянуту Болгарію, протягом своєї історії, входили у склад різних державних утворень та політичних союзів, отримали державну незалежність значно пізніше, аніж країни Західної Європи. У той же час, не дивлячись на істотні відмінності в підходах до регулювання етнополітичних і етносоціальних процесів, деякі напрямки націєбудуванням і політики ідентичності в них мають схожу траєкторію. У зв'язку з цим має сенс, перш за все, коротко охарактеризувати особливості етнополітичних процесів, націєбудуванням, політики ідентичності та політики по відношенню до національних меншин в Болгарії.

#### Болгарія: питання націєбудуванням і політика ідентичності

На початку 2007 р Болгарія офіційно стала членом ЄС. Ця подія в якомусь сенсі підсумувала ту довготривалу «європоцентричну» тенденцію розвитку, яка мала місце в країні починаючи з 1989 р Прагнення країн

колишнього соціалістичного блоку «забути» радянське минуле актуалізувалося у вигляді гасла «повернення в Європу», причому в кожній країні в нього вкладався свій зміст. Так, для Болгарії європеїзація мала означати, перш за все, «модернізацію, необхідну і неминучу» [1, с. 78]. Разом з тим, сама специфіка Південно-Східної Європи, традиційність, місцями навіть архаїчність місцевих громад відразу ж виявила труднощі сприйняття європеїзму. Як зазначає соціолог з празького Карлового університету Пол Блоккер, це виразилося перш за все у переривчастій, непослідовній, часом нав'язуваній ззовні модернізації. За словами автора, сам досвід соціального розвитку в зазначеному регіоні після 1989 року став не стільки довгоочікуваним «поверненням до Європи», скільки «початком нової диференціації дослідів відкритості і закритості і зростання напруги між цими двома взаємовиключними прагненнями» [8, с. 18].

Диференціація, на яку вказував Блоккер, має пряме відношення до ідентичності різних груп болгарського суспільства і до проведеної в сьогоденній Болгарії політиці ідентичності. Як показують соціологічні дані, серед болгарської більшості є значний сегмент людей, які побоюються втрати своєї ідентичності в результаті євроінтеграції [3, с. 228]. У зв'язку з цим Болгарія (поряд з Румунією) надає великого значення власній етнокультурній традиції, позиціонуючи себе як щось «особливе» між умовним Сходом і умовним Заходом. Хоча наповнення даного способу «особливості» варіюється в залежності від ситуації і від того, які політичні сили використовують цей образ, сам дискурс «самобутності» є стійким і продовжує бути присутнім на різних етапах розвитку. В результаті при спробах імплементації європейських практик соціального розвитку відбувається «або ухилення від встановлених на Заході норм, або ряд систематичних поступок тиску модернізації при збереженні глибинних старих звичок» [8, с. 19].

Ключове питання, яке тут виникає, полягає в характері і змісті цієї стадії розвитку, на якій зараз знаходиться болгарська нація, а також в

політиці, що проводиться націєбудуванням. Болгарське суспільство, зовні здається монолітним, на ділі являє складну соціальну, релігійну та етнічну палітру. Згідно з переписом 2001 року, болгари, представлені двома нерівними групами - християнами в більшій частині і мусульманами (помаки) в меншій частині, становили більшість населення (близько 84%). Крім них в країні присутні дві значущі національні (етнічні) меншини - турецьке і циганське (відповідно 9,4% і 4,7% населення) [22, с. 117].

Залишаючись в рамках власне болгарської традиції і внутрішнього болгарського права [26, с.23], сюжети, пов'язані з національними меншинами, довгий час не актуалізувалися. Ймовірно, найбільш негативним проявом цієї тенденції стала стратегія болгарського націєбудування часів розвиненого соціалізму 1960-1980-х років. Тоді болгарські турки (а також частково помаки і цигани, які сповідували іслам) стали об'єктом різних експериментів уряду - від ідеї сплавити їх етнокультурну особливість з лояльністю соціалістичній болгарській державі до спроб знищення турецької групової ідентичності в ході сумнозвісної «відроджуваного процесу» 1982-1985 рр. [34, с.293]. Тоді за різними даними від 800 до 900 тис. осіб зазнали насильницької зміни імен і прізвищ з метою повернення їх до болгарського коріння [27, с.231]. Це призвело до громадської дестабілізації, що похитнула міжетнічний баланс в Болгарії.

В цілому, не можна не відзначити, що відносини слов'янської більшості і національних меншин в болгарському суспільстві глибоко суперечливі. З одного боку, тривале проживання і взаємодія представників зазначених спільнот на порівняно невеликій території сприяли взаємовпливу та взаємопроникненню різних за своєю суттю культурних традицій. В результаті у представників різних етносоціальних та етноконфесійних груп відбулося часткове розмивання меж самоідентифікації. Так, історично тісне зіткнення болгар і турків значною мірою зменшило роль релігійного чинника. На православне Різдво турки можуть їсти свинину й пити вино самі й пригостити своїх родичів з нагоди свята, щоб потім знову стати

«мусульманами» [31, с.244]. Етнічні болгари, в свою чергу, теж можуть брати участь в мусульманських святах. Специфічність ісламської традиції в Болгарії символізується і повною інкорпорованістю помаків в болгарську християнську спільноту, в тому числі на побутовому рівні. Навіть в ході «відроджувального процесу» велика частина помаків без особливих заперечень прийняла болгарські імена, а деякі з них (особливо в змішаних населених пунктах) спеціально вибирали собі імена з православних святцев.

З іншого боку, незважаючи на взаємопроникнення культур, кожна група прагне до підтримки власної індивідуальності та ідентичності. Як вважають болгарські дослідники, на перше місце в ієрархії ідентичностей виходить етнічність. Наприклад, турки не сприймають як «своїх» тих представників інших етнічних груп, хто з тих чи інших причин перейшов в іслам. Помаки можуть позначати себе як «турки» в силу релігії, однак спроби частини активістів турецького етнічної партії «Рух за права і свободи» втягнути молоде помакське покоління в галузь турецької культури в свій час викликали протест серед самих болгарських мусульман [7, с.534], які вважають себе інтегральною частиною болгарської слов'янської спільноти. Етнічний маркер проявляється і в поширеному в Болгарії локальному патріотизмі. Так, спосіб самоідентифікації бабеченів (жителів помакського села Бабек в Родопах) можна розшифрувати як «належний до болгарського товариства мусульман з Бабека». Болгари з внутрішніх районів країни на побутовому рівні можуть поблажливо ставитися до «помор'ян» (вихідців з приморської Болгарії), називаючи їх обслугою для туристів, однак не ставлять під сумнів приналежність «помор'ян» до своєї спільноти.

Подібні правила діють і в разі турків. За даними опитувань, 96% представників турецької меншини назвали рідною мовою турецьку [11, с.117], 88% заявили про себе як про мусульман [29, с. 30]. У Болгарії турки в основній масі живуть компактними громадами на півдні (Хасково, Кирджалі) і північному сході (Шумен, Нови-Пазар). У їхньому середовищі існують сильні неформальні лідери, які, поряд з іншим, беруть на себе судово-

поліцейські функції в разі виникнення конфліктних ситуацій всередині громади. «Згуртованість» є головною характеристикою, якою, згідно з соціологічними опитуваннями, болгари наділяють своїх сусідів турецького походження.

Яким же чином болгарській більшості і етнічним меншинам вдається співіснувати в межах однієї держави? Відповідь на це питання стосовно Болгарії можна виразити за допомогою терміну «соціальність». Дана збірна характеристика включає в себе ряд загальних проявів, таких, як залученість в трудові відносини і лояльність державних інституцій, і більш приватні речі (спосіб життя, рівень освіти, житлові умови). Ми використовуємо поняття «соціальності» для оцінки реальної включеності етнічних меншин в болгарське суспільство і одночасно для кращого розуміння їх сприйняття болгарською більшістю.

Що стосується турецької спільноти, то безсумнівною перевагою для неї є більш високий, ніж у циган, освітній рівень і більш висока соціальна адаптованість. Значна частина турків працює в сфері сільського господарства, причому структури Євросоюзу виділяють чималі кошти для стимулювання їх традиційного промислу – тютюнництва. Як показують соціологічні опитування, 71% християн і 85% мусульман Болгарії вважають одне одного «добрими сусідами», 58% та 57% відповідно допускають можливість шлюбу між представниками різних релігій, а 62% і 81% – можливість найняти на роботу представника іншої спільноти. У певному сенсі прагнення членів турецької спільноти бути залученими в болгарське суспільство виявляється і в політичній сфері. Так, більшість турків голосує за «Рух за права і свободи», «стару» партію турецької меншини, а не за радикальну партію «Демократи за відповідальність, свободу і толерантність», що займає протурецьку позицію. Подібний настрій свідчить про своєрідну лояльність місцевих турків своєї «малої батьківщини» і знаходить схвалення у болгарських властей.

Іншою і при цьому куди більш негативною видається ситуація, що

склалася навколо циганської меншини в Болгарії. Рівень упередження болгар по відношенню до циган найбільш високий, причому тут фактор «соціальності» найвиразніше виступає на перший план. Якщо протиріччя між болгарським та турецьким співтовариством можуть бути згладжені за рахунок тривалого міжкультурного діалогу і спільної соціалізації турків, то щодо ромського населення країни цей фактор непридатний. Багатовікова громадська ізоляція і стигматизація циган як етнічних парій в наші дні обертається для них соціальної і культурної депресією. Ситуація в циганському співтоваристві Болгарії характеризується бідністю, вкрай низьким рівнем освіти та охорони здоров'я, побутовою невлаштованістю і, як наслідок, великою криміналізацією його членів. Що стосується політики, то циганам великою мірою все одно, за кого голосувати. Відомо, що в ході кожних виборів циганське співтовариство перетворюється в електоральний резерв для різних болгарських політичних партій (включаючи, як не парадоксально, ультраправі), які за безцінь скуповують циганські голоси.

Соціальна неадаптованість циган посилюється і іншими факторами, а саме глибокою внутрішньою етнокультурною та етносоціальною неоднорідністю циганської спільноти. На думку дослідників, її все ще відрізняє слабка внутрішньогрупова солідарність, нестійка і ситуативна самоідентифікація. Розмежування проходить за способом життя (осілі - кочові), за релігійним принципом (серед циган приблизно однакова кількість християн, мусульман та нерелігійних). На цьому ґрунті стикаються внутрішньо групові етнічні стереотипи, коли представники однієї циганської групи не сприймають представників інших, приписуючи собі позитивні, а іншим циганам - негативні якості. Не менш проблемною є мовна дилема. Згідно зі статистикою, більше 86 % болгарських циган говорять «циганською мовою». Насправді ж мова йде про велику різноманітність говірок і діалектів. Відомо, що уряди інших «нових держав» Євросоюзу, на території яких проживає циганська меншість, вже зіткнулися з складно розв'язувальним завданням: на основі якого діалекту стандартизувати циганський мову для

подальшої соціальної адаптації циган.

При цьому і у випадку циган «соціальність» виступає важливим підтримуючим фактором включеності в болгарську націю. Недарма в Болгарії, незважаючи на згадане упередження, на побутовому рівні присутнє кліше «наші цигани». Воно застосовується до тих представників циганського співтовариства, які вже давно живуть в даній конкретній місцевості і в значній мірі інтегрувалися в болгарську спільноту. Важливо зазначити, що циганам не допомагає та обставина, що для частини з них болгарська є рідною мовою, так само як і те, що вони, подібно до чималої частини болгар, є скоріше євроскептиками. Навпаки, турки, які в масі своїй погано говорять болгарською і здебільшого позиціонують себе як єврооптимісти, знаходяться в іншому, ніж цигани, положенні. В даному випадку їх етнічна згуртованність і гомогенна культурна традиція мають, як не дивно, позитивний ефект. Через це «благополучні» члени циганського співтовариства, насамперед ті, хто сповідує іслам, вважають за краще співвідносити себе з турками.

Таким чином, говорячи про болгарську націю, слід зазначити, що вона являє собою скоріше якийсь конгломерат спільнот і груп, що базується на тривалій традиції міжкультурної взаємодії і на підтримці на основі цієї традиції внутрішнього міжетнічного балансу. Важливим інтегруючим фактором тут виступає «соціальність» тієї чи іншої групи, тобто її реальна включеність в болгарське суспільство.

Що стосується поточного рівня міжетнічної конфліктності в Болгарії, то його можна в цілому визначити як стабільно невисокий. Проте, в перспективі існує ряд серйозних передумов для порушення соціальної та міжетнічної стабільності в болгарському суспільстві. Зокрема, старіння болгарського суспільства (це стосується перш за все слов'янської більшості) висуває на передній план питання про перерозподіл робочих місць і, відповідно, про соціальну захищеність іждивенців. Гостроту тут додає високий рівень безробіття: за даними 2014 року вона становила 11,4%, в тому

числі 23,8% серед молоді. Ситуацію на ринку праці яскраво відображає кількість ультралівих і антикапіталістичних графіті на стінах будинків у Софії. Як це нерідко трапляється, в Болгарії на соціальну напруженість накладаються міжетнічні диспропорції. Згідно зі статистикою, якщо на одного працюючого болгарина доводиться два непрацюючих члена його спільноти, то у турків цей показник досягає 1: 3, а у циган - 1: 9. З огляду на те, що вже зараз близько половини населення Болгарії потребує соціального захисту, питання соціальної і економічної нерівності в повсякденній свідомості міцно пов'язуються з етнічною дискримінацією [36, с.248].

Зазначені протиріччя безпосередньо перетинаються зі сферою культури і освіти. Болгарську шкільну освіту за усталеною традицією є етноцентричним. Всі події трактуються з точки зору болгарської слов'янської більшості, тоді як альтернативно орієнтовані освітні програми не розвинені. Довгий час для викладання мовами меншин не було кваліфікованих вчителів [32, с.122]. Під час навчання в змішаних класах складності виникали через занадто різний соціальний, економічний і культурний рівень учнів. Так, щоб залучити циганських дітей в школи і дати їм хоча б базову освіту, влада обіцяла видавати їх батькам гуманітарну допомогу.

В результаті виникає ланцюгова реакція, яка потім утворює замкнуте коло проблем. Неболгари відсторонюються від державних освітніх установ і в підсумку виявляються неконкурентоспроможними на ринку праці, традиційно орієнтованому на болгар з відповідною освітою. В умовах безробіття представники меншин виявляються в більш вразливій соціально-економічній ситуації і в підсумку замикаються на собі, формуючи автономні мікроспільноти і власні мережі довіри.

Варто зазначити, що ця ситуація зачіпає як турецькі, так і циганські спільноти. Як відомо, в якості відповіді на непристосованість болгарських державних шкіл для освіти турків Анкара прагне організувати в Болгарії власне турецькі школи. Проблема тут, з огляду на вступ Болгарії в ЄС, полягає в тому, що діти, які вивчають турецьку мову замість європейських,

заздалегідь виявляються неконкурентоспроможними по відношенню до болгар. Більш того, подібна штучна за своєю суттю консервація турецького спільноти, в свою чергу, може спровокувати не тільки виникнення нових негативних стереотипів, а й викликати реальне зростання соціальної напруженості.

У випадку з циганами, які фактично відчужені від ефективної участі в системі соціальних зв'язків за межами своїх спільнот, етнічна компонента виявляється ще сильнішою. Якщо раніше саме існування «циганської спільноти» ставилося в наукових дискусіях під сумнів через відсутність в ній стійких внутрішньогрупових зв'язків, то тепер ситуація змінилася. На думку болгарських дослідників, зовнішнє негативне ставлення до циган викликає їх мобілізацію на основі етнічної ідентичності, причому в якості інтегруючих чинників виступають спрямована на них ненависть і пов'язане з нею почуття жертви, соціального ущемлення.

Варто відзначити, що описані сюжети характерні не тільки для болгарського кейса. Подібні складності присутні також і в інших державах Південно-Східної Європи - як в діючих членах Євросоюзу (Румунія, Болгарія, Греція), так і в тих, хто має намір увійти в нього (Сербія, Македонія). Західним концепціям і практикам суспільного розвитку доводиться уживатися з регіональними цивілізаційними особливостями і архаїчними інклюзивними/ексклюзивними стратегіями. Питання, пов'язані з реалізацією прав етнічних меншин, нерідко використовуються і етнічними, і право-популістськими партіями.

Звідси випливає висновок, що націєбудування і формування болгарської громадянської нації стикається з цілою низкою труднощів і перешкод. Ці труднощі і перешкоди пов'язані як зі стійкістю традиціоналістських і навіть архаїчних укладів, так і з загостренням соціальних і політико-інституційних протиріч в процесі модернізації Болгарії за європейським зразком. Різкий перехід до нового політичного і економічного порядку на початку 1990-х років радикалізував соціальні

тенденції, що ведуть до «закритості», а сама демократизація суспільства за європейським зразком стала розглядатися як «джерело нових лих». Таким чином, проблема «нестиковки» традиційних інститутів, що регулюють соціальні та міжетнічні відносини, з одного боку, і інститутів, що просуваються під егідою ЄС, для сьогоденної Болгарії як і раніше актуальна. У той же час етнополітична ситуація в Болгарії залишається стабільною, робляться деякі кроки в напрямку модернізації соціальної і політико-інституційної структури; проте формування сучасної громадянської нації в Болгарії поки що залишається віддаленою перспективою.

### Угорщина та Румунія

Досвід країн Центральної та Східної Європи у регулюванні етнополітичних процесів та конфліктів має важливе значення як з точки зору визначення перспектив розвитку цих країн, так і з точки зору критичного осмислення і використання досвіду Україною та іншими пострадянськими країнами. Варто одразу зазначити, що не весь розглянутий досвід країн Центральної та Східної Європи є позитивним й далеко не всі методи регулювання етнополітичних процесів можна адаптувати до умов України. Тим не менш, деякі підходи та практики, включаючи певні елементи політики ідентичності, політики у відношенні національних меншин, політики пам'яті, мови, символічної політики з певними кореляціями та змінами можуть бути використані і в нашій країні. Окрім того, Україні при здійсненні своєї зовнішньої політики необхідно звертати увагу на особливості політики ідентичності та політики пам'яті, яка реалізується у країнах Центральної та Східної Європи, оскільки ці особливості значно впливають на внутрішню та зовнішню політику цих країн, в тому числі на відносини між кожною з цих держав та Україною.

Розглядається досвід регулювання процесів на прикладі двох країн Центральної та Східної Європи – Угорщини та Румунії. Вибір саме цієї країни пов'язаний передусім з тим, що ці постсоціалістичні країни, які

відносно нещодавно стали країнами ЄС, етнополітичних представляє різноманітні за своїм характером та в відомому сенсі типологічні приклади здійснення країнами Центральної та Східної Європи політики ідентичності, пам'яті, мови, символічної політики та політики по відношенню до національних меншин.

Кожна з розглянутих країн має свою власну, яскраво виражену специфіку в галузі міжнаціональних відносин, причому ця специфіка значно відрізняє їх від країн Західної Європи. В той же час, не дивлячись на суттєві відмінності в регулюванні етнополітичних та етносоціальних процесів, деякі напрямки націєбудування та політики ідентичності в них мають схожу траєкторію.

У зв'язку з цим має сенс передусім коротко охарактеризувати особливості етнополітичних процесів націєбудування, політики ідентичності та політики по відношенню до національних меншин в Угорщині та Румунії.

Існує помітна розбіжність між правовими нормами, прийнятими та задекларованими на рівні наднаціональних структур ЄС, та реальною практикою ставлення до національних меншин, політикою пам'яті та ідентичності в кожній з розглянутих країн Центральної та Східної Європи. Основна проблема постає в суттєвих відмінностях між етнополітичною ситуацією в країнах Західної Європи, з одного боку, та в країнах Центральної та Східної Європи, з іншого. Ці відмінності обумовлені не тільки різною історією, але й різним соціально-економічним та геополітичним положенням західноєвропейських та центрально-східноєвропейських суспільств. Якщо в країнах Західної Європи формування нації та держави відбувалися більш або менш одночасно або взаємопов'язано, то в країнах Центральної та Східної Європи будівництво нації в багатьох випадках або уповільнювалось від формування держави та його інститутів, або відбувалося з багаточисельними відхиленнями, які визвані впливом внутрішніх та зовнішньополітичних факторів. При чому країни Центральної та Східної Європи, включаючи розглянуті Угорщину та Румунію, протягом своєї історії, входили у склад

різних державних утворень та політичних союзів, отримали державну незалежність значно пізніше, аніж країни Західної Європи.

Угорщина: політика по відношенню до національній меншин та політика пам'яті

У соціалістичний період Угорщина, поряд з НДР, відрізнялася найвищим серед країн Варшавської домовленості рівнем життя. У суспільній свідомості Угорщини присутня ностальгія за часами правління Я. Кадара. Тоді далеко за межами країни була широко відома Угорська сільгосппродукція, що давала державі стабільний дохід. З початком демонтажу соціалістичної системи у 1989 р. були розгорнуті реформи, покликані скоротити державну участь в економіці та розширити приватний сектор. Крім цього, були залучені значні іноземні інвестиції. У політичному відношенні ці процеси супроводжувалися розширенням участі Угорщини в євроінтеграції і входженням країни до Євросоюзу у 2004 р.

До кризи 2008 р. економічну і соціальну ситуацію в Угорщині відрізняли дві тенденції. З одного боку, в результаті приватизації і припливу іноземного капіталу економічне зростання йшло високими темпами. З іншого боку, це зростання супроводжувалося дефіцитом бюджету, скороченням соціальних виплат і переформатуванням ринку праці, що помітно позначилося на соціальному становищі більшості населення, зокрема, на рівні безробіття і, як наслідок, на суспільних настроях. З початком кризи 2008 р в економіці Угорщини позначився різкий спад, який перейшов в рецесію, наслідки якого країна відчуває на собі досі. Це сприяло помітному посиленню позицій правих консерваторів, а партія, яка виражає їхні інтереси, - «Фідес - Угорський громадянський союз», в кінцевому підсумку стала керівною партією Угорщини [37, с. 35].

Така складна і неоднозначна соціально-політична ситуація не могла не позначитися на становищі національних меншин. Тут відбулося нашарування і взаємопроникнення цілого ряду дискурсів. Слід почати з того, що при

соціалізмі саме поняття «меншість», особливо застосовується до міжетнічних взаємин, які не актуалізувалися і не концептуалізувалися. Проблема вироблення політики стосовно національних меншин свого часу постала перед усіма постсоціалістичними країнами, але випадок з Угорщиною виділяється тим, що вона є по суті моноетнічною країною (угорці складають, за різними даними, від 90 до 95% населення). У зв'язку з цим Угорщина історично сприймалася як зсередини, так і ззовні саме як «держава угорців» [37, с.35-36]. З іншого боку, важливим моментом є асиметрія сучасного угорського держави і угорської нації в тому сенсі, як вона (угорська нація) розуміється в Будапешті. Як відомо, в програмі зовнішньої політики Угорщини, озвученої ще на початку 1990-х років, на першому місці стоїть захист прав етнічних угорців, які по волі історичних обставин опинилися в суміжних державах [30, с.1118]. Отже, в офіційній риториці принципово не використовується термін «діаспора».

Подібне становище помітно ускладнило реальну імплементацію загальноєвропейських правових норм, особливо Рамкової Конвенції про захист національних меншин, прийнятої в 1995 р. і діючої в 1998 р. Формально спеціальний орган у справах національних і етнічних меншин (зараз підрозділ в складі Департаменту з питань національних і етнічних меншин і національної політики) був організований в Угорщині ще в 1990 р. Офіційний статус меншин тоді отримали 14 етнічних груп.

Три роки по тому, в 1993 році, в Угорщині був представлений Акт про права національних і етнічних меншин (оновлено у 2005 році), який давав специфічне, «локалізоване» трактування національної меншини і навколишнього його правового поля. Звернемося до характерного прикладу. У преамбулі Рамкової Конвенції фігурує поняття «національна меншина», проте його зміст не розкривається. Далі наводиться досить розмита формула, яка вказує, що «захист національних меншин та прав і свобод осіб, які належать до цих меншин, є невідокремленою частиною міжнародного захисту прав людини» (розділ 1, ст. 1 Конвенції). В угорському Акті,

навпаки, значення поняття «національна меншина» прописано досить чітко. Під ним мається на увазі «етнічна група, яка проживала на території Угорської республіки щонайменше сто років і яка являє собою чисельну меншість серед громадян держави, представники якої є угорськими громадянами, і відрізняються від інших своїми мовою, культурою і традиціями» (розділ 1, ст. 1 Акта).

Згідно з Конвенцією, сторонам, які її ратифікували, прописується «заохочувати створення сприятливих умов, які дозволяють забезпечити особам, що належать до національних меншин, можливості підтримувати та розвивати свою культуру, а також зберігати основні елементи самобутності, а саме: релігію, мову, традиції та культурну спадщину» (Розділ 1, ст. 5 Конвенції). У випадку з Угорщиною акценти розставлені дещо інакше: державі слід вживати заходи «проти політичних намірів», здатних призвести до асиміляції, сегрегації, переслідуванню або ускладненню реалізації прав представників національної або етнічної меншості через їхній статус (Розділ 1, ст. 4 Акту). Окрім того, згідно з Актом, «збереження, сприятливість, укріплення та спадкоємність ідентичності меншості» є обов'язковим колективним правом самої меншості (Розділ 3, ст.17), однак далі нічого не говориться про роль держави в цьому «збереженні та укріпленні».

На практиці це виражається в різноманітних тенденціях. Відносини держави та титульної нації до меншин, на державному рівні досить доброзичливі, насправді несуть скоріш пасивно-асиміляційний характер. На цьому фоні може відбуватися поступове розмивання етнокультурної індивідуальності меншин. Так, дослідження, проведені серед місцевих словаків, показують, що лише 66 % опитаних вважають себе представниками меншості, тоді як 22 % вже називають себе угорцями словацького походження, а 12 % - справді угорцями. При цьому понад 40 % респондентів розмовляють вже тільки угорською мовою, а тільки словацьку використовують у побуті лише люди похилого віку [11, с.146]. Як відзначають спеціалісти, представники словацької меншини розглядають

інтеграцію в угорську спільноту як спосіб збереження власної ідентичності та дружнього співіснування, однак угорці не виявляють до цього зустрічного інтересу, в результаті чого шанси на ефективне підтримання словацької ідентичності оцінюються як «аж надто малі» [32, с.146].

Ймовірно, найбільш проблемним в Угорщині залишається положення циганської меншини. За деякими даними, доля циган в населенні Угорщини складає приблизно 6-8 %, що робить їх найкрупнішою за чисельністю меншиною країни [34, с.338]. При цьому циганська спільнота стикається з численними викликами. По-перше, вона не є гомогенною, ні з соціальної, ні з етнічної точки зору. Циганська спільнота Угорщини являє собою скоріш конгломерат етнокультурних спільнот, в різній ступені асимільованих, які розмовляють на різних циганських діалектах, або взагалі тих, що відмовилися від циганського на користь угорської мови [34, с.339]. По-друге, половина циган проживає в сільській місцевості, нерідко в ізольованих районах, не має рівного доступу до освіти [36, с.20] та соціального захисту і в підсумку виявляється неконкурентоспроможною. По-третє, переважна більшість угорців не бажають селитися в районах з великою кількістю циган (включаючи міста), посиляючись на криміногенні, погані умови життя. Це викликає значні труднощі для реальної, а не декларованої інтеграції циган.

Виправити становище покликана запущена в 2007 р. Стратегія з включення циган в угорське суспільство. Вона здійснюється за підтримки низової адміністрації і різних некомерційних організацій і ставить перед собою два головних завдання - ліквідацію бідності і розширення суспільно-політичної участі представників циганської спільноти. Дана програма підтримується і наднаціональними структурами, в тому числі Європейським регіональним фондом розвитку і Європейським соціальним фондом. Результати даної ініціативи, за оцінками експертів, представляються досить суперечливими. Так, якщо загальна ситуація із забезпеченням житлом помітно покращилася і в місті, і на селі, то у сфері освіти прогрес поки невеликий через непослідовні дії місцевої влади і, не в останню чергу, через

опір місцевих жителів [38, с.352], для яких цигани все ще виступають в якості етнічних парій.

Таким чином, можна говорити про те, що в Угорщині, як і раніше діє історично обумовлений етнічний підхід до розуміння нації. Не можна сказати, що в країні відсутні практики регулювання положення спільнот, що належать до національних меншин: навпаки, на місцевому рівні держава забезпечує їм простір для самоорганізації та реалізації своєї етнокультурної індивідуальності (в тому числі через політичне представництво і ЗМІ). Проте, відношення титульної нації до національних меншин слід швидше характеризувати як пасивне, що випливає з думки про неминучу кінцевої угаризації останніх. Примітно, що в Конституції країни про національні або етнічні меншини нічого не говориться.

Набагато більше політичне керівництво Угорщини, як уже зазначалося, займає співвіднесення спільнот «закордонних» угорців з нинішньою угорською державою. В даному випадку загальна історична пам'ять стає інструментом соціальної комунікації та створення єдиного культурного поля, яке візуалізується за допомогою пам'ятників та історичних місць з метою надання минулого потужного афективного впливу [39, с.30].

Чинна політика пам'яті в Угорщині конструюється навколо двох стрижневих наративів - міфі про історичну спадщину (велич) і дискурсі заперечення тоталітарної спадщини. Обидва наративи, в комбінації або окремо, характерні для більшості постсоціалістичних держав Центральної і Східної Європи, і в угорському випадку вони лише набувають локальної специфіки. У першому випадку - це що виникають на місцевому рівні «музеї Тріанона» (за назвою Тріанонського договору 1920 р. визначив кордони Угорщини після Першої світової війни), покликані нагадувати про «несправедливому» поділі угорців [40, с.55].

Заперечення тоталітаризму працює у двох напрямках. З одного боку, це дистанціювання від радянського минулого. Так, ще в 1993 р. в Будапешті був організований парк «Мemento», що став свого роду резервацією для об'єктів

монументальної пропаганди часів угорського соціалізму. У 2002 р. в приміщенні Управління держбезпеки Угорщини був відкритий Музей терору, який став, мабуть, найбільш знаковим «місцем пам'яті» не тільки Угорщини, а й усієї Центральної та Східної Європи. Поряд із засудженням сталінського тоталітаризму 1945-1956 рр. музейна експозиція повергає схожій оцінці й час нацистської окупації 1944-1945 рр. Остання тема отримала розвиток в рік 70-річчя Голокосту в Угорщині. Тоді, у 2014 р., в центрі Будапешту був сконструйований монумент, який позиціонує Угорщину як жертву нацизму, не дивлячись на те, що країна була союзницею Третього рейху.

У зв'язку з цим примітно, що згідно з преамбулою Конституції Угорщини, прийнятої в квітні 2011 р, з березня 1944 року (початку нацистської окупації) до травня 1990 року (перше вільних виборів) країна не була конституційною і суверенною державою. При цьому ігнорується той факт, що з 1941 р. Угорщина активно воювала на боці нацистської Німеччини проти Радянського Союзу, а режим М. Хорті, що існував в Угорщині до нацистської окупації в 1944 р., був за своєю суттю авторитарним.

У цьому сенсі чинне керівництво країни на символічному рівні як би відсторонюється від подій, що відбувалися в країні в цей період, і прагне згуртувати націю в рамках «нової демократії» та «угоди між угорцями минулого, сьогодення і майбутнього». Важливо також відзначити, що цементує названі дискурси «антиліберальна мобілізація громадянського суспільства в сфері політики пам'яті». Це безпосередньо перегукується з описаним вище сюжетом, де розмиті положення Рамкової конвенції Євросоюзу замінюються націєцентричними формулюваннями угорського Акту про національні меншини.

#### Націєбудуванням і політика ідентичності в Румунії

Досвід націєбудування, політики ідентичності та політики пам'яті в постсоціалістичної Румунії в цілому можна схарактеризувати як досить позитивний. Попри значні соціально-економічні та міжетнічні проблеми

(наприклад, історично досить складну і чутливу проблему угорців в Трансільванії, про яку мова піде нижче), румунській державі і суспільству, завдяки гнучкій і збалансованій політиці стосовно національних меншин, в цілому вдається підтримувати соціальний і міжетнічний мир.

Слід зазначити, що в епоху змін на початку 1990-х років Румунія вступила в стан глибокої соціально-економічної кризи, що охопила всі сфери життя суспільства. Спад виробництва, зниження купівельної спроможності та рівня життя, що супроводжувалися високою інфляцією, тривали все наступне десятиліття. Побоювання щодо реальної можливості політичної дестабілізації змусили керівництво Румунії максимально централізувати владу. Унітарний характер держави був прописаний в Конституції країни (частина 1, ст.1).

Як вважають фахівці, цей крок був також способом уникнути відкритих міжетнічних конфліктів. Не зважаючи на те, що 89 % населення країни складають румуни, етнічна палітра Румунії різноманітна: на її території налічується 16 груп меншин, в різному ступені соціально, економічно і політично інтегрованих в румунське суспільство [43, с.243]. При цьому, на відміну від Угорщини, параграф про національні меншини присутній в Конституції Румунії. Слідом за європейською Конвенцією румунська держава «гарантує особам, які належать до національних меншин, право на збереження, розвиток і прояв своєї етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності» (частина 1, ст. 6).

У 1990-ті роки Румунія відійшла від соціалістичної політики фактичного невизнання національних меншин і зробила ряд серйозних кроків у сфері забезпечення їх прав. У 1997 р. було створено Управління по захисту національних меншин. Як і в Угорщині, в рамках взаємодії профільних відомств і некомерційних організацій розроблялися програми збереження культурної індивідуальності меншин і розширення їх суспільно-політичної участі. Крім того, були організовані особливі тренінги щодо взаємодії влади і спільнот, які представляли національні меншини. Згодом національні

меншини отримали можливості власного представництва в парламенті країни і використання своїх мов в адміністративно-територіальних одиницях, де представники даної меншини склали не менше 20 % населення.

Взаємини між титульною нацією і меншинами в Румунії прямо впливають з амбівалентності нинішнього політичного дискурсу. З одного боку, політики люблять звертатися до популістської риторики і акцентувати румунську особливість в рамках Європи, що не в останню чергу пов'язано з архаїчністю повсякденності і незавершеністю процесів модернізації [45, с.58]. Разом з тим, важливим для Бухареста видається підтримка міжетнічного балансу всередині країни. У зв'язку з цим керівництво Румунії, не зважаючи на унітарний характер державності, йде на певні поступки меншинам.

Тут, однак, виникає проблема іншого роду, а саме «конфлікт пам'яті» навколо одних і тих меморіальних місць і історичних територій у представників різних спільнот. Особливо яскраво це проявляється у взаєминах румунської більшості і угорської меншини. Угорці становлять найбільшу національну меншину Румунії (понад 1,2 млн. осіб, або близько 7% від населення країни). Здебільшого вони проживають на території Трансільванії - історичної області на північному заході країни. Демократичний союз угорців Румунії (ДСВР) є великою і впливовою етнічної партією, членом ряду керуючих коаліцій.

Історична пам'ять про Трансільванію є одним з предметів згаданого конфлікту між угорцями і румунами. Для перших цей регіон довгий час залишався єдиним осередком угорської культури та державності в Європі. Для других, навпаки, включення Трансільванії в грудні 1918 р. до складу Румунії стало останнім етапом в «збиранні» історичних румунських земель. У зв'язку з цим важливим меморіальним місцем для румунів є військові кладовища Першої світової війни, розташовані по схилах Карпат (тоді угорці воювали проти Румунії в складі австрійської армії). У румунських шкільних підручниках опускалися цілі відрізки з історії угорської Трансільванії,

применшувалася або ігнорувалася роль трансільванських князів, а угорські імена власні романізувалися [46, с.85]. У тексті національного гімну Румунії Матьяш Корвін, король Угорщини, що вважається там національним героєм, називається «великим предком» румун просто тому, що він був трансільванського походження.

Суперечності між угорцями і румунами проявляються і в більш приземлених сюжетах. Найбільш показовою може служити ситуація з університетом в Клужі. Довгий час він був інтелектуальним центром угорців Трансільванії. Згідно з Конституцією Румунії, особам, що належать до національних меншин, забезпечується право вивчати рідну мову і здобувати освіту цією мовою (частина 1, ст. 32). Студенти-угорці дійсно можуть запитувати організацію підрозділів з проведенням занять угорською мовою, проте тут мова йде про організацію монолінгвального університету. Як відзначають експерти, для угорців це більше, ніж питання їх прав, це «засіб культурного виживання і визнання цінності інтелектуальної складової угорського спільноти». Для румунів же це представляється першим кроком до етнічної сепарації і зрештою загрозою територіальній цілісності держави [37, с.257].

В ході тривалих дискусій навколо ймовірного розв'язання угорського питання в Румунії саме угорська спільнота розділилася на помірних і радикалів. Перші, прихильники ДСВР, пропонували створити автономію за зразком Південного Тіролю в Італії [38, с. 67]. Радикально налаштована частина угорців, вважаючи Трансільванію «своєю» споконвічною територією, наполягала на визнанні їх другим конструюючим етносом країни. Ще у 2003 р. був утворена Трансільванська угорська національна рада, яка увійшла в опозицію керівництву ДСВР, просувати ідею автономізації. У 2008 р., після входження Румунії до складу Євросоюзу, Угорська громадянська партія зробила спробу інструменталізації європейських угод (Рамкової конвенції про захист національних меншин та Хартії регіональних мов). Ще через рік, у 2009 році, в Трансільванії було

проголошено невизнане територіальне утворення, що отримало назву Секейський край.

Наскільки можна бачити, до теперішнього часу румунам і угорцям в Трансільванії вдається підтримувати баланс у взаєминах один з одним. З одного боку, позитивну роль тут відіграє тривала традиція спільного проживання на одній території. З іншого боку, певний потенціал для конструювання спільної культурної пам'яті існує в соціалістичному минулому країни. В цьому відношенні можна згадати меморіал загиблим під час революції 1989 року, яка повалила режим Чаушеску (як відомо, вона почалася саме в угорських районах Румунії). Крім того, Румунія разом з Угорщиною і низкою інших постсоціалістичних країн приєдналася до загальноєвропейського проекту ATRIUM, покликаною виявити, дослідити та взяти під охорону спадщину тоталітарних режимів.

Для зниження потенціалу ймовірного конфлікту в Трансільванії румунське керівництво вдалося до низки заходів. Першими і найбільш важливими законами стали Закон про вибори, прийнятий у 1992 р., і Закон про освіту, прийнятий в 1995 р. Перший закон мав на увазі організацію політичного представництва для національних меншин, другий - можливість отримання ними освіти рідною мовою. Обидва ці закони співвідносилися з європейською Рамковою конвенцією. З 1996 р. угорці вперше в історії отримали представництво в румунському парламенті; була розширена мережа середніх шкіл для дітей угорців, створені університетські коледжі з викладанням угорською мовою і підготовлені нові підручники. У Конституції Румунії є окрема стаття (ст. 6, пп. 1-2), де було написано, що «держава визнає і гарантує особам, які належать до національних меншин, право на збереження, розвиток і прояв своєї етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. Заходи захисту, що вживаються державою для збереження, розвитку і прояву самобутності осіб, які належать до національних меншин, повинні відповідати принципам рівності і недискримінації стосовно інших румунських громадян».

З 2001 р. в Румунії діє Департамент міжетнічних відносин, який замінив в Раді у справах меншин, що виникла у 1993 р. Вона працює як підрозділ уряду, покликана надавати допомогу національним меншинам, сприяти розвитку діалогу в рамках міжетнічних програм і взаємодіяти з організаціями, що підтримують ідеї та цілі розвитку міжнаціональних відносин. Поточна робота має на увазі заохочення культурного та інформаційного простору угорською мовою (7 театрів, понад 20 радіостанцій і телепрограм, понад 100 газет і журналів), є мережа неурядових організацій з підтримки угорської культурної самобутності.

Окремим великим сюжетом в темі національних меншин є циганська проблематика. Цигани можуть вважатися другою за величиною після угорців етнічною меншиною Румунії, при цьому їх точну чисельність по ряду причин визначити не можна: фахівцями називаються цифри від 0,5 до 1,3 млн. осіб (тобто від 2,5 до 6,5% від населення країни). Представники цієї меншини живуть за своїми внутрішніми законами, більше половини циган не мають офіційної роботи, більша частина (58% чоловіків і 89% жінок) не мають ніякої освіти [11, с.56]. І тут головна проблема циганського співтовариства полягає в їх ізольованості від решти суспільства. Спроби соціалізації ромів у свій час робила спеціальна підкомісія при Міжвідомчому комітеті з національних меншин. Однак, як і в угорському випадку, цей процес натрапив на неприйняття з боку місцевих жителів - як румунів, так і угорців, які не розглядають циган як «своїх», навіть якщо останні вже перейняли відповідні культуру і мову.

Роль Другої світової війни в політиці історичної пам'яті та символічній політиці країн ЦСЄ

Однією з головних віх історичної пам'яті для країн Центральної та Східної Європи є пам'ять про Другу світову війну, тому на ролі Другої світової війни в політиці пам'яті та символічній політиці слід зупинитися окремо. Даний дискурс істотно відрізняється від аналогічного дискурсу в

Україні та багатьох інших пострадянських країнах. Якщо у випадку України мова йде насамперед про призов «пам'ятати, щоб це не повторилося», то в разі країн ЦСЄ, що стали новими членами ЄС, Друга світова війна в даний час розглядається скоріше як певне переломна подія, в результаті якої вони опинилися між двома диктатурами - нацистською і радянською, і послідовно перебували в залежності то від однієї, то від іншої. В цьому відношенні наповнення політики пам'яті та політики ідентичності тісно пов'язано з загальноєвропейською політикою ідентичності в плані осудження тоталітарного минулого та дистанціювання від її спадщини безвідносно політичної орієнтації та незалежно від реальних наслідків для країн Європи господарювання того чи іншого режиму.

У випадку з розглянутими країнами (Румунією, Угорщиною, Болгарією) ситуація ускладнюється тим, що Румунія до вересня 1944 р., а Угорщина аж до весни 1945 р. воювали на боці нацистської Німеччини. Це очевидно ускладнює формування стратегії комеморації цих історичних подій. Тут помітний вплив має згаданий вище загальноєвропейський дискурс. Так, у випадку з Румунією упор робиться не власне на події війни, а на перехід країни на сторону антигітлерівської коаліції в тісному зв'язку з поваленням диктатури І. Антонеску. Відповідно до цього сюжету приєднується наступний, пов'язаний із засудженням вже комуністичного режиму [2]. Не випадково в Румунії послідовно працювали дві урядові комісії - одна з участі країни в Голокості (2003-2004 рр.) (Після чого послідували вибачення на рівні президента) і друга з вивчення комуністичної спадщини (2006 р.).

Разом з тим, в Румунії події 1941-1944 рр. не приховуються. Так, частиною двосторонніх україно-румунських контактів є увічнення пам'яті румунських військовополонених, які померли на території СРСР, а також міжархівна співпраця щодо виявлення і видання документів, пов'язаних з цими сюжетами. У Румунії після 1989 року був прийнятий ряд законодавчих актів, які забороняють прославляти співпрацювавшого з гітлерівською

Німеччиною прем'єр-міністра І. Антонеску, а також ультраправу націоналістичну організацію «Залізна гвардія» [19, с.15]. У Румунії (хоча і під тиском ЄС) прийняли на себе відповідальність за знищення євреїв і циган під час Другої світової війни.

Ймовірно, найбільш примітним кейсом з розглянутих є випадок Угорщини. Як вже зазначалося, протягом 1941-1944 рр. Угорщина активно воювала на боці гітлерівської Німеччини проти Радянського Союзу, а в останній рік своєї участі у війні (з березня 1944 по квітень 1945 рр.) Угорщина була окупована німецькими військами. В Угорщині згадана концепція «переходу від одного тоталітаризму до іншого» найактивніше використовується в політиці пам'яті та в історичній політиці. У Будапешті діє Будинок терору (в Румунії та інших країнах регіону аналоги відсутні). Тим самим у свідомості угорського населення просувається образ Угорщини як жертви Гітлера, а потім Сталіна. Повстання 1956 року також займає важливе місце в політиці пам'яті та меморіалізується на державному рівні (свято 23 жовтня).

Таким чином, Друга світова війна і інтерпретація її подій і наслідків грають важливу роль в політиці пам'яті та в символічній політиці країн ЦСЄ. Активно використовується загальноєвропейська концепція «засудження двох тоталітаризмів», причому існує тенденція їх оцінки як «рівновеликих зол». У той же час, на відміну від сусідньої Польщі, ідея «віктимності», представлення своєї країни у вигляді повністю невинної жертви в Румунії та Угорщини не настільки поширена, хоча в Угорщині помітний вплив цієї ідеї. Найбільш збалансована політика пам'яті і символічна політика, пов'язана з Другою світовою війною, проводиться в сьогоднішній Румунії, в набагато меншій мірі - в сучасній Угорщині.

## *2.2. Практики регулювання етнополітичних відносин в галузі освіти (досвід країн Європейського Союзу)*

Поняття «етнічність» має досить коротку історію. Цей термін до 70-х років рідко використовувався в роботах з соціально-культурної антропології, у підручниках та довідниках не було такого поняття. З середини 70-х років концепція етнічності почала здобувати більшу значущість в антропологічній теорії, як відповідь на мінливу геополітичну ситуацію постколоніального світу і політичну активізацію етнічних меншин в промислово розвинених країнах.

Конфліктність сучасного світу, що постійно зростає, підтверджує тривожну думку дослідників про те, що етнічність як феномен суспільного життя не зникає у міру розвитку суспільства. Вона може «тліти», знаходитися під спудом за певних умов, проте так чи інакше присутня в політичному просторі як орієнтир ідентичності. Тліючі етнополітичні розбіжності все активніше вириваються на поверхню, набуваючи риси «етнічного парадокса сучасності», «бунтівної етнічності» та погрожуючи світопорядку, що склався, та до основи якого входять національні держави.

Звичайно, в світі вже накопичений значний досвід, у тому числі і невдалий, регулювання міжетнічних стосунків з метою недопущення розростання етнополітичної напруженості в рамках багатонаціональних держав. Цей досвід надає хороші можливості для вивчення, концептуалізації, практичних висновків. Серед наявної величезної безлічі локальних політик і практик, спрямованих на запобігання або врегулювання етнополітичної конфліктності, політика у сфері освіти займає особливе місце. Вона «відповідальна» за формування та трансляцію ідей та сенсів, передачу культурних кодів та систем цінностей, формування єдиного культурного політичного та простору країни.

Освіта має на увазі також передачу якогось набору знань, необхідних, перш за все, молодим людям для адаптації до дорослого життя; прикладних

навичків, що полегшують придбання професії та пошук роботи. Воно може ефективно працювати на зниження рівня соціальної нерівності, що є «живильним середовищем» для зростання етнополітичної напруженості. Освіта, таким чином, може виступати чинником соціальної стабільності, згладжування структурних дисбалансів, що включають і етнокультурний компонент, й одночасно, умовою консолідації суспільства в межах національної держави [12, с. 254].

Не випадково, політика у сфері освіти розглядається сьогодні як елемент політики ідентичності. Якщо враховувати, що остання включає політику пам'яті, символічну, мовну, то вони спираються значною мірою саме на освітню політику. Представляється надзвичайно важливим спробувати розібратися, наскільки успішним може бути досвід регулювання етнополітичних стосунків саме через інститути і інструменти політики, що проводиться державою в галузі освіти. В усякому разі, можна говорити про значний потенціал даного механізму з самих різних точок зору.

Звичайно, освітню політику навряд чи правомірно розглядати як самостійний інструмент згладжування етнокультурних розбіжностей. Швидше, як складову частину соціально-економічної, соціальної і національної політики держави, а також спосіб формування політичної нації у межах національної держави, але розрахованого на дуже тривалу перспективу. При оцінці можливостей реалізації заявлених цілей саме у сфері освіти виразно виявляються соціальні розбіжності, більшість з яких знаходяться поза межами самої освітньої політики.

Відзначимо, перш за все, що нормативно-правова база (як національні, так і міжнародні акти), що існує сьогодні, регламентує міжетнічні стосунки в освітній сфері, посилає нас до такого поняття, як «права меншин» (minority rights). Проте юридично чітке визначення поняття «Етнічні меншини» на міжнародному рівні нині відсутнє. Більш того, це є принциповою позицією ООН. Юридично строге визначення не дається не стільки в силу складності чіткого правового виділення критеріїв етнічності, скільки у зв'язку з

наявністю серйозного потенціалу конфліктності, закладеного в такому визначенні, якщо воно отримає суворий характер міжнародної правової норми. Потенціал цей криється у «колізії між етнічністю та громадянськістю між принципом самовизначення та принципом територіальної цілісності держави» [2, с. 86].

Відсутність чіткої правової дефініції поняття «Етнічних меншин» на рівні світової спільноти дуже сильно гальмує вироблення єдиних або хоч би близьких підходів до забезпечення їх прав, у тому числі, у сфері освіти і регулювання пов'язаних з ними стосунків, залишаючи широке поле для маневру при реалізації політики на рівні окремих держав.

До практичних завдань етнополітики, крім законодавчого і політичного регулювання міжетнічних відносин, відносяться заходи профілактичного характеру, спрямовані на запобігання конфліктним ситуаціям і формування сприятливого клімату міжетнічної взаємодії, громадянська консолідація суспільства. Ці заходи повинні поєднуватися з грамотною інформаційною політикою, метою якої є формування культури міжетнічних відносин, заснованої на толерантності і співробітництві, що підтримує культурне різноманіття в цьому державному співтоваристві.

Дослідження практик регулювання етнополітичних стосунків у сфері освіти передбачає вирішення цілого ряду дослідницьких завдань, і перш за все, вивчення міжнародного і загальноєвропейського законодавства в області реалізації прав меншин, у тому числі, у сфері освіти, а також розгляду практики реалізації цих нормативно-правових актів на прикладі можливо більшого числа країн. Крім того, поважно окреслити коло проблем, з якими стикаються країни з поліетнічним населенням, що реалізують загальноєвропейські законодавчі акти в своїх специфічних національних умовах. В результаті дослідження запропонована класифікація країнових практик в галузі освітньої політики, проаналізовані сильні і слабкі сторони моделей, що реалізуються в тих або інших країнах.

Аналіз не носить всеосяжного характеру, розглянуті варіанти реалізації

політики на прикладі окремих європейських країн, а також запропоновані деякі методологічні підходи до їх класифікації. Напевно, немає сенсу детально говорити про те, чому як об'єкт дослідження ми вибрали політику у сфері освіти в Європейському союзі. Об'єднаній Європі, дійсно, далі за інших удалося просунути в справі формування єдиного соціального і політичного простору, інститутів і механізмів наднаціонального управління. Чи сформувалася у результаті загальноєвропейська наднаціональна ідентичність, чи в змозі вона співіснувати на рівних з національною та етнічною ідентичностями? Розгорнута відповідь на це питання залишається за рамками нашого дослідження, проте вона, поза сумнівом, важлива в контексті подальшого вивчення ефективності практик регулювання міжетнічних стосунків в рамках національних держав і наднаціональних об'єднань [3, с. 245].

За даними опитів, з 2015 по 2019 рр. збільшилася кількість тих, хто різною мірою відчуває себе громадянином ЄС. З 21 % до 27% зростає кількість тих, хто повністю сприймає себе громадянином ЄС, при цьому без значних змін залишилася чисельність тих, що рахують себе громадянином ЄС лише до деякої міри (близько 40%). Стабільним залишається і число тих, хто не заперечує категорично своє європейське громадянство (близько 11%) 203. Оскільки молодь позитивніше ставиться до Союзу, ніж представники старших поколінь, то прогнозується зростання кількості єврооптимістів, однак в довгостроковій перспективі це залежить від динаміки розвитку інтеграційних процесів та знаходження ефективних відповідей на ті виклики, які виникають сьогодні перед об'єднаною Європою.

Важливо відзначити, що європейська ідентичність, згідно з опитами, є частиною національної ідентичності або, принаймні, не суперечить їй. Понад 50% опитаних назвали себе і європейцями, і носіями тієї або іншої національної ідентичності. При цьому, на першому місці для респондентів знаходиться приналежність до тієї або іншої нації, а потім вже європейське громадянство, яке доповнює її і характеризує людину як представника

європейської цивілізації (або товариства).

Важко точно оцінити вклад освітньої політики у формування цього складного симбіозу ідентичностей сучасного європейця, але, судячи з усього, він досить високий. При цьому очевидно, що національна ідентичність і етнічність навіть в об'єднаній Європі потенційно залишаються чинниками політичної мобілізації в певних умовах. І такий стан речей безпосередньо залежить, у тому числі, і від особливостей освітньої політики в тій або іншій країні [4, с. 86].

Аналіз показує, що навіть в рамках Європейського Союзу можна виділити принципово різні підходи до вироблення політики стосовно етнічних меншин у сфері освіти. Адже завжди існує альтернатива – намагатися, як можна інтенсивніше інтегрувати ці меншини в єдину політичну націю або, навпаки, виділяти їх, проводячи політику «культурної різноманітності», ліквідовуючи різні бар'єри на дорозі реалізації ними своїх прав, забезпечуючи їх позитивну дискримінацію. Реалізуючи політику у сфері освіти і захисту прав меншин, різні країни вибирають різні варіанти тієї або іншої політики, причому це, як правило, вельми довготривалий, стратегічний вибір, не залежний від поточного розкладу політичних сил всередині країни [5, с.16].

Необхідність обмеження дослідницького поля, змусила нас в своєму аналізі більшою мірою зосередитися на одному з аспектів освітньої політики – викладанні мови. У цій сфері лицем до лица стикаються політичні інтереси, йде активний пошук доріг розв'язання проблем і реалізуються нові освітні практики, спрямовані на підтримку в сучасних суспільствах «єдності в різноманітності».

*2.3. Масова культура як механізм інтеграції етнокультурних спільнот: можливості та ризики (досвід Канади та Австралії)*

Зростання етнокультурного різноманіття може посилювати

конфліктний потенціал у суспільстві. В наші дні держави зіткнулися з проблемою забезпечення умов спільного проживання носіїв різних культурних ідентичностей, що стає все більш актуальною оскільки, оскільки посилюється соціокультурна гетерогенність і ускладнюється порядок денний соціального регулювання. Гостро стоїть проблема забезпечення соціальної безпеки громадян, цей запит звернений до держави і розглядається як мірило ефективності його інститутів.

Одним з механізмів включення етнічних спільнот до складу політичного організму стала масова культура. Її адаптаційна функція спрямована на соціалізацію індивіда, включення його в певне середовище і реалізацію адаптаційних стратегій в їх різноманітних варіантах, пов'язаних з характером і ступенем активності особистості або групи. Таким чином, масова культура стає механізмом соціалізації: виконуючи ціннісно-орієнтаційні функції, вона сприяє збереженню цілісності соціальної системи (257). Її можна розглядати як складову частину політики ідентичності оскільки, оскільки її продукти цілеспрямовано використовуються для формування та підтримки спільних орієнтирів ідентичності великих політичних спільнот. У маскульту є потенціал для протидії поширенню етнічного націоналізму, оскільки він звертається до елементарних одиниць культурної інформації і апелює до емоційного рівня свідомості, тому, на який спирається етнічна мобілізація.

У той же час не можна не сказати і про те, що масова культура прямо сприяє підтримці перманентної кризи ідентичності, знеособлення людини, перетворенню його в споживача культурної індустрії. Про це пише відомий нейропсихолог з Гарварда Т. Лірі, аналізуючи негативний вплив масової культури на свідомість людини: «Хто я? Ви зможете відповісти на це питання по-справжньому тільки тоді, коли покинете бутафорський павільйон телестудії, який збудований спеціальними інститутами відповідно до суспільних і психологічними критеріями нормальності »258. Двоїстий, неоднозначний характер впливу на індивідуальну свідомість створює

благодатний ґрунт для маніпулювання і сприяє зростанню соціальної аномії. Сама комерційна природа маскультурних проєктів перетворює ідентичність в товар, на просування якого працює економіка ідентичності [25, с.263].

Далі ми розглянемо, як за допомогою механізму масової культури відбувається інтеграція різних етнічних спільнот до складу канадської та австралійської нації. Важливою представляється оцінка можливих меж використання ресурсу масової культури в інтеграції іншокультурних спільнот до складу культури-реципієнта в рамках політики ідентичності.

#### Канадський мультикультуралізм та масова культура

Канада - перша держава в світі, де офіційно була прийнята політика мультикультуралізму, Колонізація території сучасної Канади здійснювалася двома монархіями Старого Світу, Францією та Британією. За більш ніж столітню історію французького колоніального правління на території Канади склалася стійка франкоканадського спільності. Сьогодні в населенні представлені більше сотні етнічних груп. У Канаді прийнято підкреслювати свою ідентичність за формулою: етнічне походження + канадці (китайські канадці, українські канадці і т.д.). Модель мультикультуралізму регулює міжетнічні відносини в канадському обществі<sup>264</sup>; подвійна / множинна національна ідентичність - це культурна норма.

Політика мультикультуралізму знайшла своє відображення в масовій культурі, як на рівні офіційної політики, так і як відображення реалій канадського суспільства. Приблизно з початком офіційної політики мультикультуралізму відповідно до її принципами регулюється кіно- і телеіндустрія, коли для чисто канадських продуктів прописуються квоти<sup>265</sup>. Для реалізації принципів мультикультуралізму ще в 1968 році була створена Комісія з теле- і радіомовлення (Canadian Radio Television and Telecommunications Commission). На початку 1990-х років була видана серія законів, що регулюють мовлення відповідно до політики мультикультуралізму. Так з'являється поняття «медіа третьої мови або етнічні медіа»<sup>266</sup>. У 1993 р. був запущений телеканал Fairchild TV, що є

одним з таких прикладів етнічних медіа. Так, згідно з ліцензією, виданою каналу Комісією, 60% часу мовлення на каналі має бути не англійською, французькою або мовою аборигенів, а на інших (особливий канал був створений для китайської діаспори) [26, с.153]. У певний час доби на телеканалі повинні йти програми виключно канадського виробництва. Звідси, до речі, і недавній бум канадських серіалів, які повинні «перекрити» американських медіагігантів типу Netflix або HBO, що безпосередньо пов'язано з необхідністю реалізовувати названі принципи регулювання.

Канал Telelatino створений для іспано-і італомовних громад. Більше 60% мовлення цього каналу йде на одному з названих латинських мов. Англійської мови виділено 25% ефірного часу. Іншими прикладами етнічних медіа служать радіо на пенджабському Sher-e-Punjab, багатомовний канал Channel M, де мовлення йде на цілому ряді азіатських мов, CHIN radio - одна з найбільших радіостанцій, де мовлення ведеться більш ніж на семи мовах. Випускаються газети на мовах етнічних груп Канади. Таким чином, в Канаді політика мультикультуралізму проявляє себе і на рівні ЗМІ, за допомогою яких відбувається трансляція продуктів масової культури. Така політика впливає на уявлення тих чи інших спільнот в ЗМІ, оскільки, згідно із законами про регулювання канадських медіа, вони повинні відображати мультикультурний і мультирасового складу канадського суспільства. Вона безумовно сприяє збереженню культури і ідентичності тих чи інших сообществ<sup>268</sup>, але ставить під загрозу їх відокремлення.

Подібні практики регулювання ефірного часу можуть бути спрямовані в більшій мірі на людей старше тридцяти років. Охоплення молоді може бути забезпечений за рахунок інших продуктів масової культури, в числі яких музика, фільми, соціальна реклама. У музичному сегменті канадської масової культури можна виділити цілий ряд виконавців, які вписали свою творчість в безпосередньо в контекст політики мультикультуралізму. Варто відзначити Ванкуверський міжкультурний оркестр (Vancouver Inter-Cultural Orchestra), в складі якого понад 20 музикантів грають композиції на традиційних

національних інструментах цілого ряду етнічних груп. У складі хард / джаз - рок колектив Birds of Paradox музиканти ірландського, тайванського і індійського походження. Виконавці з колективу Orchid ensemble грають композиції в стилі ф'южн на традиційних інструментах<sup>270</sup>. В їхніх творах переплітаються азіатські мотиви, кантрі, кельтський фолк. У канадській поп-панк групи Seaway грають представники різних етнічних груп, при цьому групі не чужий канадський і провінційний патріотизм. У кліпах групи можна бачити канадський прапор, є композиція, присвячена провінції Альберта [27].

Таким чином, команда створює своє канадське звучання і образ, протистоячи потужної американської поп-панк сцені. Останній приклад говорить про вторинність деяких творів канадської масової культури, в силу чого національну специфіку доводиться підкреслювати через пряму апеляцію до канадських символів (прапору, гербу та т.д.). Однак важливо відзначити, що канадська багатокультурність дозволяє створювати нові події в музичній культурі і підкреслює в той же час національну специфіку Канади.

Творчість різних етнічних груп заохочується за допомогою спеціалізованих музичних конкурсів і церемоній нагородження, де є заходи, що представляють творчість канадських аборигенів (Canadian Aboriginal Music Awards), для франкоканадців (Felix Awards), а також для різних регіонів Канади, таких, як Western Canadian Music Awards (в західних провінціях проживає величезна кількість вихідців з неангломовних країн, і церемонія заохочує їх творчість), і East Coast Music Awards (для східних провінцій відповідно).

Що стосується кіноіндустрії, то політика мультикультуралізму відбивається на підборах акторів до фільмів та серіалів і в зверненні до сюжетів, де показується канадська культурна мозаїка. У популярному канадському серіалі «Темне дитя» (на відомому англomовному сайті про фільмах і серіалах Imdb більше 80 тис. Користувачів поставили йому позитивну оцінку [27], де головну роль грає етнічна українка Тетяна Маслані, розповідається про боротьбу навколо експериментів трансгуманізму, генної

інженеренні і клонування. Здавалося б, сюжет не має відношення до практикам мультикультуралізму, проте саме навколо останнього будується вся нитка розповіді. За сюжетом Тетяна Маслані грає декількох персонажів, які є клонами. При цьому, здавалося б, клони повинні бути позбавлені національної ідентичності. Але кожен клон представляє ту чи іншу етнічну групу, всі вони об'єднуються в протистоянні великим корпораціям, які проводять медичні експерименти. Також в серіалі присутні замкнуті християнські громади, що нагадують духоборів, англосаксонські соціалісти та інші колективні спільності. Можна сказати, що так (нехай і дещо примітивно) реалізується засвоєння канадської культурної спадщини та різноманіття суспільства. Негативним аспектом такої політики в підборі акторів можна назвати її нав'язливе використання в ситуаціях, де це недоречно. Такі практики стають об'єктом отруйної критики з боку політичних радикалів, які нападають на мультикультуралізм.

Охоплення канадського суспільства також відбувається за рахунок соціальної реклами. У канадській рекламі з хештегом #Eattogether показується, як можна подолати процес соціальної атомізації. Починається ролик з того, що люди ввечері приходять зі своїх рутинних занять і замикаються в рамках своїх квартир. Двом дівчатам набридає такий стан речей, і вони в коридорі свого будинку виставляють стіл з вечерею, поступово за стіл сідають їх сусіди, приносять свою їжу, в тому числі і з різних національних кухонь. В кінці ролика за столом виявляються дружно представники різних етнічних груп. Цікаво відзначити, що в цікавій формі показується приєднання до вечері Франкоканадці, який на запрошення вийти до всіх, закриває двері, щоб потім принести французький багет і пляшку вина.

Можна сказати, що в Канаді за допомогою масової культури просуваються і розвиваються мультикультурні практики, створюється «уявна спільнота» канадської нації, формується канадська національна ідентичність. Масова культура також може сприяти певній ліквідації диспропорцій, що

склалися в рамках негласного протистояння «видимого» і «невидимого» меншин, оскільки реалізована культурна політика не створює систему преференцій для тих чи інших спільнот, дозволяє компенсувати фрагментацію канадського суспільства на конкуруючі етнічні сегменти, що відбувається з-за преференцій в соціально-економічній політиці, оскільки в творах масової культури намагаються охопити якомога більше етнічних спільнот і показати їх загальний внесок в існування канадської держави. Культури етнічних спільнот постає як субкультури в рамках загальоканадських метакультури. Тому, погоджуючись з думкою В.А. Тишкова, що вказує на фрагментацію канадського суспільства на «етнічні сегменти» через системи економічних і соціальних преференцій<sup>274</sup>, можна відзначити, що масова культура може сприяти інтеграції цих спільнот до складу канадської політичної нації. Про це свідчить процес «канадизації» суспільства, описаний вітчизняним дослідником Ю.Г. Акімовим.

Однак цей потенціал масової культури обмежений і повинен підкріплюватися цілеспрямованою соціально-економічною політикою, без якої фрагментація суспільства на «видимі» і «невидимі» меншини продовжиться. Наприклад, за даними доповіді ОЕСР, корінне населення Канади відчуває цілий ряд соціальних та економічних проблем: питома частка молоді серед них вище, ніж у інших етнічності, при цьому високий рівень безробіття, бідності. Федеральний уряд запустило цільову програму для вирішення соціально-економічних проблем тубільного населення Канади, проте поки цього недостатньо. Навряд чи проведення фестивалів творчості корінного населення, створення квот на телебаченні для продуктів їх культури якось можуть вирішити соціальні проблеми. Те ж саме можна сказати і щодо інших громад.

У зв'язку з цим постає питання про ресурсах для проведення соціально-економічної політики, підкріплює мультикультуралізм. В умовах падіння світових цін на паливо і сировину, що становлять важливу частку в бюджетних надходженнях, так і показників канадської промисловості, а

також в такому показнику, як скорочення частки ВВП, що припадає на освіту, медицину та інші соціальні державні програми, говорити про підкріплення культурної політики більш інтенсивної соціально-економічної поки не доводиться.

#### Мультикультуралізм в Австралії та масова культура

Австралійський союз являє собою приклад формування нації на основі припливу іммігрантів, причому в потік з Великобританії поступово вливався все більш потужний струмінь інших культур. Австралійський випадок має свою специфіку, пов'язану з жорсткою асиміляційною політикою. Після прийняття Закону про захист аборигенів 1909 року тут аж до 1970-х років проводилася політика з насильницького вилучення дітей із сімей аборигенів. Діти навчалися і проживали в спеціальних школах для того, щоб з них пізніше сформувати шар лояльних громадян, яких можна було на певних умовах інтегрувати в рамки «Білої Австралії».

У цей час починає формуватися «ідеальний тип» австралійця: білий виходець з британських островів, безстрашно долає австралійські пустки й прерії. Австралія довго зберігала тісні зв'язки з Британською імперією, усвідомлюючи себе як форпост британської могутності в тихоокеанському регіоні: «Нація, яка виникла на луках Австралії, як і ті, що сформувалися на теренах Північної Америки, на рівнині й в пампасах Аргентини, була креольським суспільством, які претендують на своє місце в європейській діаспорі» [1, с.35]. Тому австралійському націоналізму було властиво англосаксонське месіанство і раціоналізм, який описаний в роботах філософа і культуролога Е. Саїда, аналізував сприйняття метрополіями культур своїх колоній крізь призму «орієнталізму» [2, с. 256]. Саме раціоналізм став ідеологією колонізації Австралії, яка знала жорстке поводження з аборигенами, сприйняття їх як людей з примітивним розумом (що було пізніше спростоване американською історичною школою антропології та французькими структуралістами, що довели складність форм організації й мислення в аборигенів [3, с.98]). Аборигени залишалися поза символічної

політики австралійської держави: «...Біла Австралія відреклася від корінних жителів цієї країни, вони не були присутні на церемоніях на честь освіти Австралійського союзу. Вони були усунені з мистецтва і літератури, яке зображувало новий національний настрій...» [4, с.56].

У країні почав встановлюватися австралійський варіант мультикультуралізму: «Мультикультуралізм австралійською менше уваги приділяв походженням відмінностей і зовсім не підпав під вплив практики його вживання в США, де його використовували для позначення конституційних прав». Австралійські офіційні особи відзначали, що орієнтувалися на досвід Канади.

Сьогодні в Австралії 46% населення народжені за межами Австралії або мають хоча б одного з батьків, хто був народжений не на своїй новій Батьківщині. В австралійському суспільстві говорять на більш ніж 200 різних мовах (серед яких 40 аборигенних), поширені китайський, італійський, грецький, арабська, в'єтнамська. Головні австралійські партії визнають безальтернативність мультикультуралізму. Різниця в їх підходах полягає лише в різній інтенсивності проведення цієї політики.

Правовий відбиток політика мультикультуралізму знайшла в Акті про заборону расової дискримінації 1975 р. Акт вводить поняття прямої (наприклад, відмова від прийняття на роботу) і непрямой дискримінації (наприклад, якщо на роботі людині забороняють надягати якийсь традиційний предмет одягу, що може образити представників інших етнічних груп) 283. Скасовуються дискримінаційні акти щодо аборигенів, створюються комісії по поверненню дітей в їх сім'ї, заохочується культура корінних народів, відбуваються судові процеси по поверненню відібраної землі у тубільців. Всі ці практики отримали найменування «політики примирення», що пізніше знайшло відбиття в масовій культурі.

У період становлення базису австралійської політики мультикультуралізму урядом усвідомлюється необхідність реалізації такої політики на різних рівнях. У документі «Національна повістка

мультикультурної Австралії» виділяється три рівні політики мультикультуралізму: власне культурний, соціальний та економічний. Причому культурний стоїть на першому місці, що говорить про важливість цього компонента.

У 1975 р. створюється Спеціальний мовний сервіс (SBS), медіа-холдинг, у складі якого кілька ТВ - і радіоканалів, для «просування багатомовними і мультикультурного телебачення і радіо». На радіостанціях холдингу проводиться мовлення арабською, італійською, китайських, німецькою, філіппінському, російською, голландською, португальською, іспанською, турецькою, курдському, індонезійською, хінді, урду, тамільською, суахілі і інших мовах. Багатьма мовами виходить періодична преса. На каналах SBS можна побачити програми, присвячені аборигенам «Перші австралійці» («First Australians»). Є спеціальні реаліті-шоу, в яких можна побачити буквальні приклади реалізації принципів мультикультуралізму. Так, в передачі «Повертайся назад, звідки ти приїхав» показано, як шість австралійців різного етнічного походження відправляються у небезпечні райони світу, звідки прибувають мігранти (табору біженців, нетрі африканських міст і т.ін.), і вчать там виживати

Створене в австралійському суспільстві середовище дозволяє взаємодіяти цілої низки культур і створювати незвичайні зразки музичної культури, використовуючи традиції «перших австралійців». Сьогодні також проводиться цілий ряд музичних фестивалів тубільної музики (Boomerang Festival, Garma Festival і т.ін.).

Реалізована політика мультикультуралізму, з одного боку, дозволяє цілої низки етнічних спільнот розвивати свою культуру, створюючи сучасні її зразки (це стосується і сучасної музики, де є відгалуження, що знайшли найбільш яскраве вираження в тій чи іншій країні, і тому можна сказати, що даний напрямок сучасної музики пройшло через процес «націоналізації»). Розвивати синтез різних музичних жанрів, створюючи неповторні національні зразки, як сталося з австралійським джазом, який став

самодостатнім музичним явищем. Так і австралійське кантрі, яке по суті справу апелює до архетипу австралійської нації, тому самому підкорювачеві прерій і пусток, про який згадувалося вище.

При цьому важливо відзначити і вторинність австралійської сучасної музики, її початкову спрямованість на ринок культурної індустрії. Наприклад, австралійська реп-музика виникла не в тих умовах, в яких вона формувалася в США з протистоянням банд афроамериканців з питань переділу наркотрафіку, районів, чому були присвячені пісні першої та другої хвилі репу. Американський реп виник як музика соціального протесту, музика маргінальних верств населення, австралійський ж спочатку був орієнтований на комерційний ринок і відразу став частиною масової культури, а багатокультурність австралійського суспільства сприяла виникненню неповторних зразків. Те ж саме стосується і австралійського хардкор-панку. Сам по собі жанр виник як музика соціального протесту вузького прошарку молоді Нью-Йорка і Бостона (звідси регулярні конфлікти «шкіл» цих міст). Австралійський хардкор перейняв навіть ідеологічні принципи американських «колег» з орієнтацією на пропаганду екологізму, веганізм і стрейт ейдж (відмови від алкоголю, наркотиків). Можна сказати, що така вторинність скоріше говорить про те, що мультикультуралізм сприяє розвитку квазі-національних музичних культур громад і заходить у суперечність з політикою мультикультуралізму.

В австралійській рекламі теж простежується як вплив політики мультикультуралізму, так і цілеспрямована пропаганда. У рекламі, присвяченій дню висадки перших поселенців, показується в жартівливій формі, як австралійські аборигени готують барбекю і поступово до них приєднуються різні австралійські етноси. У підсумку все це дійство перетворюється в барбекю-вечірку на пляжі, де всі раді один одному. Таким чином обходиться незручний для аборигенів і австралійців британського походження сюжет колоніалізму, а також демонструється політика примирення [5].

Багатокультурність в Австралії є важливим фактором існування та розвитку масової культури, яка сприяє інтеграції різних спільнот до складу австралійської нації. Можна відзначити й цілеспрямоване державне регулювання культурних практик в рамках мультикультуралізму, безліч зразків імпортовано з США.

Очевидно, що культурну політику неможливо вести без соціально-економічного підкріплення. Це усвідомлюється і в Австралії. В опублікованих доповідях про зростання нерівності відзначається, що ця тенденція може роз'єднувати націю. Серед тих, хто знаходиться внизу за рівнем розподілу доходів, знаходяться вихідці з неангломовних країн [6, С.11-13]. З 2011 р. проводиться політика щодо соціальної інтеграції нації шляхом трансфертних платежів і розвитку прогресивної шкали оподаткування. Подібна політика підкріплює національний міф про австралійську рівність, про який ми писали вище. У масовій культурі відбиття цього міфу є персонаж з популярного фільму «Крокодил Данді». Однак постає питання, чи зможе австралійські держава і суспільство адекватно відповісти на масову хвилю мігрантів з країн Азії і які культурні ресурси можуть бути залучені в умовах стрімко зростаючої міграційної хвилі. Висновок до другого розділу

Один з важливих висновків, який можна зробити з порівняльного аналізу кейсів Угорщини Румунії та Болгарії полягає в тому, що у всіх цих випадках існує помітна розбіжність між правовими нормами, прийнятими і задекларованими на рівні наднаціональних структур ЄС, і реальною практикою ставлення до національних меншин, політикою пам'яті і політикою ідентичності в кожній з розглянутих країн ЦСЄ. Основна проблема тут полягає в серйозних розбіжностях між етнополітичною ситуацією в країнах Західної Європи, з одного боку, і в країнах Центральної та Східної Європи, з іншого. Ці відмінності обумовлені не тільки різною історією, а й різним соціально-економічним і геополітичним становищем західноєвропейських і центрально-східноєвропейських суспільств. Якщо в

країнах Західної Європи формування нації та держави протікали більш-менш одночасно і взаємопов'язано, то в країнах Центральної та Східної Європи націєбудування в багатьох випадках або відставало від формування держави та її інститутів, або відбувалося з численними відхиленнями, викликаними впливом як внутрішніх, так і зовнішньополітичних чинників. При цьому країни Центральної та Східної Європи, включаючи Болгарію, Угорщину, Румунію, протягом своєї історії входили до складу різних державних утворень і політичних союзів, отримали державну незалежність набагато пізніше, ніж країни Західної Європи. Більш того, навіть отримавши формальну політичну незалежність, країни Центральної та Східної Європи протягом ХХ в. неодноразово переходили з одного міжнародного політичного і військового союзу в інший, *de facto* будучи не тільки суб'єктами світової політики, скільки об'єктами політики великих держав. Крім того, рівень економічного і соціального розвитку країн ЦСЄ був і залишається істотно нижчим, ніж в країнах Західної Європи. Звідси численні труднощі на шляху формування сучасної держави і громадянської нації, наявність крім «титульної нації» безлічі етнолінгвістичних і територіальних спільнот, національних меншин, які слабо інтегровані між собою.

У зв'язку з цим наднаціональні норми і практики, прийняті в Євросоюзі, часто розходяться з реальними, що історично склалися нормами і практиками, які існують в країнах Центральної та Східної Європи, порівняно недавно вступили в ЄС. Як уже зазначалося, кожна з розглянутих країн ЦСЄ по-своєму трактує і імплементує норми ЄС. У даному випадку досвід країн ЦСЄ є досить показовим і значущим для України та інших країн СНД: прагнення «увійти в Європу» при домінуванні традицій, норм і інститутів, які не вписуються в сучасну практику ЄС, веде в кращому випадку до розбіжності теоретично сприйнятих європейських правових норм і реальної політичної практики, а в гіршому випадку сприяє соціально-економічному і політичному застою, депресії, зростання соціальної нерівності, низьку ефективність як запозичених, так і традиційних інститутів

і практик.

Політика щодо національних меншин в Болгарії, Угорщині і Румунії, незважаючи на формальну дію в них положень загальноєвропейської Рамкової Конвенції, істотно розрізняється. Найбільш ефективна політика щодо національних меншин в Румунії, яка на ділі прагне реалізувати права меншин, а не просто гармонізувати державне законодавство з загальноєвропейським. В Угорщині дана політика менш ефективна. В Угорщині вона реалізується здебільшого у вигляді декларацій і законодавчих актів без практичного їх наповнення, причому в угорському суспільстві явно присутній етнічний націоналізм, який використовує держава в особі правлячої партії «Фідес». В Болгарії суспільство більшою мірою пасивне, традиційно й навіть в деяких відносинах архаїчне, а політика стосовно національних меншин достатньо інерційна. Відмінності в політиці по відношенню до національних меншин можна бачити на прикладі циган: в цілому їх положення в Румунії, незважаючи на існуючі проблеми, більш сприятливо, ніж в Угорщині та Болгарії, вони меншою мірою сегреговані і більше включені в суспільне життя.

У той же час, як свідчить проведений порівняльний аналіз двох країн ЦСЄ, найбільш ефективною є політика пам'яті і політика ідентичності в Угорщині. Це пояснюється тим, що Угорщина, з одного боку, є моноетнічною країною, що полегшує консолідацію нації і формування єдиної національної ідентичності, а з іншого боку, тим, що політика, яку проводить держава в сфері націєбудування і політики ідентичності в ментальному та соціально-економічному планах багато в чому відповідає настроям більшості населення.

Менш ефективна політика пам'яті і політика ідентичності в Румунії та в Болгарії, для якої характерна поліетнічність та наявність політично мобілізованих груп національних меншин, які здійснюють свою власну політику пам'яті та ідентичності. Крім того, більшість населення Румунії та Болгарії в цілому досить пасивно сприймає заходи в цій сфері, так як

інтереси цієї більшості, як правило, обмежені, вони пов'язані головним чином з соціально-економічним становищем конкретних груп і з життям етнотериторіальних спільнот.

Ситуація в сфері націєбудування і політики ідентичності в країнах ЦСЄ також ускладнюється у зв'язку з тим, що в цій сфері діють різні актори. Крім національних держав і структур ЄС (Європейської ради, Європейської комісії, Європейського парламенту та ін.) в Болгарії, Угорщині і Румунії досить активно працюють такі структури, як Інститут «Відкрите Суспільство» Дж. Сороса, «Freedom House», «Transparency International», інші міжнародні та місцеві, але фінансуються з-за кордону неурядові організації, а також групи інтересів і лобісти з інших країн. Всі ці актори мають різні інтереси, часто не збігаються з національними інтересами розглянутих країн ЦСЄ. Звідси, зокрема, виникають конфлікти інтересів, наприклад, конфлікт між угорським урядом та Інститутом «Відкрите Суспільство», виступи в Болгарії, Угорщині і Румунії проти тих, що фінансуються Дж. Соросом, неурядових організацій.

Таким чином, практики регулювання етнополітичних процесів в Болгарії, Угорщині і Румунії істотно розрізняються, причому ці відмінності, незважаючи на те, що ці країни є членами ЄС, не зменшуються, а скоріше збільшуються, як і відмінності між країнами ЦСЄ, з одного боку, і країнами Західної Європи, з іншого. Найбільш серйозні етнополітичні суперечності існують між угорцями і румунами в Трансільванії, хоча ці протиріччя є предметом досить ефективного регулювання з боку румунської держави і суспільства. Крім того, спільними для розглянутих країн (як, втім, і для більшості держав ЄС) є етнополітичні суперечності, пов'язані з положенням циган. В цілому, враховуючи, низькі темпи модернізації суспільства і держави в Болгарії, Румунії та Угорщини, а також непросту соціально-економічну ситуацію, можна прогнозувати загострення етнополітичних протиріч і конфліктів в цих країнах, що потребують розробки нових практик регулювання як на наднаціональному загальноєвропейському рівні, так і на

рівні окремих держав.

Що стосується освітньої політики, відсутність єдиного підходу до регулювання міжвідомчих відносин та прав меншості в рамках освітньої політики навіть на рівні Європейського Союзу. При наявності деяких загальних регулятивних норм, яким країни-члени повинні формально слідувати, вони, виразні конкретні напрямки політики, вправі вибирати між правом націй на самовизначення та принципами територіальної цілісності. Сучасні відмінності спостерігаються та у сфері правовикористовувальної практики. Це повноцінне закономірне видання, освітлене історичною та культурною специфікою того чи іншого держави. Неможливо очікувати, що така сложна проблема (регулювання міжвідомчих відносин у рамках національних держав) може бути вирішена за допомогою лише одного універсального рецепту. У рамках Європейського Союзу стикаються різні підходи, що реалізуються на національному, державному та місцевому рівнях, що закріплюють кардинально протилежність один одному, відсутність ефективних механізмів, прийнятих рішеннями та обміну успішним досвідом.

З тими або іншими обмовками в європейських країнах у сфері освіти освітяться в житті дві основні стратегії регулювання прав етнічних меншин: асиміляція та позитивна дискримінація. Можливо умовно виділити ще один підхід, практичний у країнах Балтії, членів ЄС, і ширше - колишніми радянськими республіками, а нині незалежними державами, деякі з яких проводять політику заперечної дискримінації у сфері освіти, у тому числі, мовній, в спробах побудувати громадянську ідентичність. Цей досвід потребує загального вивчення та важливий з точки зору того, яке значення приділяється політиці в галузях освіти елітами країн, лише нещодавно за історичними марками незалежних та декларуючих пріоритетів національного будівництва.

## РОЗДІЛ 3. ЗНИЖЕННЯ КОНФЛІКТНОСТІ ТА УРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТІВ

### *3.1. Стилі поведінки в конфліктній ситуаціях*

#### Сітка Томаса-Кілменна

Американські психологи Кеннет У. Томас і Ральф Х. Кілменн у 1972 році описали п'ять стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях. Стиль поведінки конкретної людини в конкретному конфлікті визначається в залежності від того, як сторона конфлікту намагається задовольнити:

- а) власні інтереси;
- б) інтереси іншої сторони.

При цьому дії можуть бути:

- активні;
- пасивні;
- спільні;
- індивідуальні.

Подібну, але дещо розширену сітку пропонують автори підручника «Working with Conflict», виданого Responding to Conflict.

#### 1. Контроль – «мій» метод (як я хочу)

Коли бачимо конфлікти як змагання, де можна виграти або програти – і важливо бути саме переможцем. Такий підхід є часто результатом неусвідомленого бажання захистити себе від болю того, що ми зробили помилку. Інколи такий підхід необхідний, коли маємо справу з безпосередньою небезпекою, але часто провокує наступні конфлікти, коли біль програної сторони змінюється в агресію.

#### 2. Компроміс – давати та брати

Кожен щось отримує та щось втрачає. Це дуже поширений спосіб підходу до конфліктів, але зазвичай приносить короткотривалі результати.

Може означати, що кожна сторона залишиться з відчуттям, що втратила щось важливе та закриває можливість пошуку кращого рішення (наприклад, збільшення кількості доступних ресурсів).

### 3. Вирішення проблеми – «наш» метод (як ми хочемо)

Часто називають його «безпрограшним» способом (win-win), в якому конфлікти сприймаються як «проблеми для вирішення поміж нами». У багатьох ситуаціях усі сторони конфлікту можуть отримати суттєві здобутки. Однаковий акцент робиться як на відносини поміж сторонами, так і на взаємовигідний результат. Хоч у багатьох ситуаціях це найефективніший метод отримати справедливі та тривалі рішення, це далеко на найпростіший варіант.

### 4. Пристосування – «твій» метод (як ти хочеш)

За таким підходом стоїть бажання зберегти мир будь-якою ціною. Підкреслюються сфери порозуміння та замовчуються або ігноруються непорозуміння. Коли не кажеш, що думаєш, інші не можуть цього знати і тому не мають можливості справитися з конфліктом. Такий підхід може бути корисним, коли конфлікт міг би чинити надто сильний тиск на відносини, та інколи справи вирішуються тому, що ви залишаєтесь друзями.

### 5. Уникнення – «нічий» метод (як ніхто не хоче)

Самоусунення (фізичне або емоційне) з конфлікту забирає в тебе можливість впливати на те, що відбувається, але може бути розумним підходом, коли спірне питання не є твоєю справою. Підхід створює загрозу, що проблема буде збільшуватись без нагляду та, якщо використовувати його недобросовісно, уникнення може бути покаранням для інших. Люди часто використовують цей підхід, щоб інші поміняли свою думку. Але, як і в інших формах примусу цьому є своя ціна.

Компроміс чи сталі рішення?

Зверніть увагу на середину Сітки Томаса-Кілменна. Слово «компроміс» дуже часто використовується в нашому суспільстві. Але, на жаль, він не гарантує стійкий мир, тому що потреби сторін конфлікту не є повністю

задоволеними, отже залишаються причини, які можуть повернути конфлікт. В ситуації вирішення конфлікту компроміс можна порівняти зі слизьким каменем, який знаходиться посередині річки. Для того, щоб перебраться на інший берег, можна обережно наступити на нього, але довгий час стояти на мокрому камені не вдасться. Отже, компроміс - це тимчасовий вихід з конфліктної ситуації. Як сказав засновник методу ненасильницького спілкування Маршал Розенберг, «Ми не шукаємо компромісу; скоріше, ми прагнемо вирішити конфлікт для повного задоволення кожного».

Чому так?

Тому що глибоко в коріннях конфліктів лежать потреби людини, навіть якщо вона їх не усвідомлює.

Як пише Розенберг: «Насильство – це трагічне вираження незадоволених потреб... Конфлікти, навіть довготривалі, можуть бути вирішені, якщо ми можемо просто зберегти потік спілкування, в якому люди «виходять зі своєї голови», перестають критикувати і аналізувати один одного, і замість того починають розуміти свої потреби, дослуховуватися до потреб інших та усвідомити взаємозалежність, яку ми всі маємо по відношенню один до одного. Можемо відчувати себе повністю задоволеними, лише тоді, коли окрім наших потреб задоволені також потреби інших людей».1

Модель цибулини – позиції, інтереси та потреби

Не завжди легко зрозуміти, які потреби у людей, тому що мало хто говорить про них одразу та відкрито. Цю ситуацію відображає такий графічний малюнок цибулини.

**ПОЗИЦІЇ** – що ми кажемо, що хочемо (заяви, вимоги).

**ІНТЕРЕСИ** – чого насправді хочемо (чому ми так говоримо).

**ПОТРЕБИ** – що нам необхідно (чому для нас це важливо).

За аналогією з цибулиною маємо три шари – від лушпиння до серцевини. Зовнішній шар – це лушпиння, яке прикриває наступні шари та містить наші позиції, заяви, про що ми говоримо так, щоб їх усі помічали та

чули. Під шкіркою цибулини ховаються інтереси – те, чого ми хочемо домогтися в конкретній конфліктній ситуації. Нарешті, в самому центрі знаходяться найбільш важливі потреби, які нам дійсно необхідно задовольнити.

#### Дістатися серцевини

Для вирішення конфлікту потрібно «зняти лушпиння» та дістатися до серцевини цибулини – відійти від позицій та знайти справжні потреби. Потрапити в центр цибулини не так просто – знімаючи верхні шари вже інколи починають текти сльози. Людям легко сваритися, допоки вони спілкуються на рівні «лушпиння» і ніхто не каже, чому саме вони хочуть те, про що заявляють. Але, заглиблюючись до потреб, прибравши все зайве, стається так, що ми більше розуміємо і відчуваємо потреби одне одного. І це вже – великий крок до побудови конструктивних відносин та вирішення конфлікту.

#### Приклад аналізу

На прикладі конфлікту між мешканцями громади, місцевою та центральною владою проаналізуємо позиції, інтереси та потреби містян, які виступили проти розміщення біженців в новобудові.

**ПОЗИЦІЇ:** (можуть виглядати як заяви, вимоги): «Ми не дамо відкрити у нас в громаді центр розміщення біженців! Припиніть будівництво негайно, інакше ми перекриємо дорогу! Наше місто не прийме цих людей!»

**ІНТЕРЕСИ:** краще хай в цьому будинку будуть жити наші українські внутрішньо переміщені особи, їх теж треба розселити, вони принаймні ближчі та зрозуміліші, ніж біженці. Ми би і самі заселилися в нові квартири, в нашому місті давно не будувалось нове житло.

**ПОТРЕБИ:** в житлі; в безпеці; в розумінні, потреба бути почутими владою.

#### Міст над прірвою

«Цибулина» показує, що за позицією, з якою ми можемо не погоджуватися, ховаються дуже природні, людські, зрозумілі потреби

(наприклад – потреба в безпеці). Справжнього вирішення конфлікту треба шукати з врахуванням цих потреб, розуміючи при цьому потреби іншої сторони, адже не буває більш «вагомих» потреб. Всі потреби універсальні, тобто мають визнаватися для всіх людей, незалежно від особливостей кожної сторони, та рівноцінні. Оскільки всі люди різні, а в конфлікті задіяні декілька сторін, варто робити такий аналіз за методом «цибулини» для кожної протилежної сторони. Різні сторони конфлікту висувають різні вимоги та висловлюють свої позиції, які не сумісні з позиціями інших учасників конфлікту. Втім, якщо позиції відрізняються, то потреби (безпека, повага, визнання тощо) часто співпадають, але не завжди одразу усвідомлюються сторонами. Може виявитися так, що люди мають спільні потреби, і це стане містком над «прірвою» позицій та допоможе вирішити конфлікт. Навіть якщо потреби різні, учасники конфлікту зможуть їх зрозуміти та допомогти одне одному їх задовольнити. Психолог і письменник Дейл Карнегі казав: «Вмійте стати на позицію іншої людини і зрозуміти, що потрібно їй, а не вам. З тим, хто зуміє це зробити, буде весь світ».

### *3.2. Складові конфлікту*

Одним з найкращих прикладів концептуального підходу до конфліктів є розроблений Гальтунгом трикутник

«Ставлення+Поведінка+Суперечність» (англ. ABC triangle – Attitude, Behaviour, Contradiction).

Поняття «ставлення» включає в себе наші почуття, уявлення про себе та інших, а також наші бажання. Сюди також відносяться припущення, які ми робимо щодо конфлікту, наприклад, його причини та історія, а також упередження та стереотипи щодо інших учасників/-ць конфлікту.

Поняття «поведінка» використовується в дуже широкому розумінні і включає в себе усі форми спілкування, а також дії, вчинені в умовах конфлікту, в тому числі можливість фізичного насильства. Згідно з

принципом австрійського психолога Пола Вацлавіка «неможливо не спілкуватися», тобто вся поведінка сама по собі є формою спілкування, як неявно, так і явно. Відповідно, мовчання або відсутність активних дій теж може мати сильний вплив на динаміку конфліктів і тому також стає частиною поведінки.

Поняття «суперечність» стосується несумісності цілей, переслідуваних акторами. Типові суперечності включають в себе розподіл ресурсів (від останнього шматка пирога до територіальних суперечок), хто займе певну посаду (від керівника/-ці невеликої компанії до лідера/-ки країни) або розбіжності щодо правил та процедур, які керують нашим життям (від підлітків, які сперечаються про обмеження, встановлені батьками, до суперечок щодо політичної системи країни).

Цей трикутник також ілюструє, що в конфлікті завжди є видима і невидима сторони. Видимою частиною є лише поведінка – те, як люди діють. Невидимими залишаються ставлення і суперечності – те, як люди мислять. Звичайно, що невидимі частини можна частково висвітлити через спілкування або «зчитування» поведінки інших, але ми ніколи не матимемо прямого доступу до цих елементів.

### *3.3. Манування конфлікту*

Ескалація практично в усіх регіонах світу різних за характером політичних конфліктів (у спектрі розвитку транснаціональної організованої діяльності та міжнародного тероризму до розростання проблеми, неналежності періоду колоніального права в зовнішніх незалежних державах за межі західного світу) актуалізує проблему пошуку нових методів аналізу особливостей цих або інших конфліктів для вираження практичних механізмів їх запобігання, урегулювання та прогнозування. На сьогоднішній день у вирішенні завдань створено безліч міжнародних державних і громадських організацій, інститутів академічного співтовариства, експертних

дослідницьких структур.

Одним з інструментів оперативного аналізу причин виникнення та поточного стану конфліктних відносин між різними суб'єктами політичного процесу та прогнозування ймовірних сценаріїв розвитку цих протистоянь на довгострокову перспективу є картографічне відображення конфліктів. Візуалізація їх якісних характеристик за допомогою умовних позначень на політичній карті світу дає можливість передати широкий спектр завдань практичного характеру в залежності від досліджень (або складової експертизи).

У світлі сучасних погроз, які виникають у контексті націєбудування та формування нової державності, широкомасштабної міграції та демографічної ситуації (раціонально відрізняється в залежності від рівня соціально-економічного розвитку країн та регіонів), закономірний інтерес від сторін академічних повідомлень до етнополітичних конфліктів (ЕПК), базовим мобільним елементом якого є апеляція сторін або сторон до етнічної ідентичності суб'єктів, що приймають участь в них. Однак, незважаючи на зростаючий об'єм, присвяченої аналізу природи повідомлення цього роду конфліктів наукової літератури, намагання картографувати такі протистояння з урахуванням їх якісних характеристик, включаючи, зокрема, домінуючі фактори-каталізатори або ступінь інтенсивності, застосовується рідко.

Між тим розробляється інструментальна візуалізація в цілях комплексного аналізу сучасного стану етнополітичних конфліктів та визначення перспективи їх еволюції представляється надзвичайно актуальною. Щоб цей інструмент можна було ефективно використовувати для розробки моделей прогнозування та оцінки можливостей попередження та шляхів регулювання етнополітичної конфліктності - пріоритетних цілей для роботи в цьому полі дослідників, необхідно вирішити ряд дослідницьких завдань:

- розробити критерії класифікації вражень протистояння та сформулювати на їх основі базу даних найбільш наглядових ЕПК сучасності;

- оцінити наявні принципи картографії ЕПК та виявити найбільш відповідні методи візуалізації даних;
- розробити інструмент візуалізації цих якісних характеристик.

В попередньому пункті ми розглядали метод «цибулини». Він допоміг нам при аналізі позиції однієї зі сторін конфлікту. Проте, у конфлікті присутні декілька сторін і треба враховувати, що певних учасників конфлікту інколи можна не помітити одразу. При цьому, вони теж впливають, мають свої потреби та взаємовідносини з іншими. Тому важливо навчитися складати мапу конфлікту, або як ще кажуть, картографію.

Мапування – це один інструментів аналізу конфліктної ситуації, який дозволяє нам отримати кращий огляд ситуації, через розміщення сторін навколо конфлікту та візуальне зображення відносин поміж ними. Так складена карта допомагає нам краще зрозуміти стан справ, чіткіше подивитися на ситуацію з точки зору однієї зі сторін, визначити, в кого є сила, шукати нових можливостей або стратегій вирішення конфлікту та знайти для цього потенційних союзників. Цей метод допомагає також сторонам конфлікту, які проводять мапування своєї ситуації, краще зрозуміти точку зору та погляд інших сторін.

#### Новий міст у Варшаві – приклад карти конфлікту

Чотири роки тому у Варшаві почався конфлікт поміж мешканцями району Жолібож (який вважається дуже престижним) та Міським управлінням дорожніх інвестицій. Управління хоче побудувати новий міст, проти чого виступають мешканці Жолібожа, які не хочуть, щоб збільшився транзитний рух у їхньому мальовничому районі. Побудову мосту підтримують мешканці району Таргувек (менш престижного та більш робітничого характеру), тому що він значно допоможе їм добиратися на другий бік річки Вісла. Влада міста підтримує своє управління, але також не готова вступати у відкритий конфлікт із мешканцями Жолібожа. Неочікуваним союзником мешканців Жолібожа є мешканці району Вавер, які розуміють, що якщо запланований міст не буде побудований, зростають

шанси, що вони отримають міст ближче до свого району. На конфлікт впливають також громадські організації (частина з них брала участь у протестах мешканців району Жолібож) та ЗМІ (які висвітлюють тему). На даний момент конфлікт «заморожений», влада міста розглядає питання, плани побудови моста фактично «зависли».

### Конфлікти в українських ОТГ

Опис основних типів конфліктів в об'єднаних територіальних громадах в різних регіонах України, а також їхній детальний аналіз та карти п'яти конфліктів з оглядом судової практики щодо конфліктних ситуацій були підготовлені Асоціацією сприяння самоорганізації населення.

З результатами дослідження можна ознайомитися за посиланням «Конфлікти в об'єднаних територіальних громадах: типи, причини, форми, наслідки» У цій публікації пропонується дещо інший підхід до мапування конфлікту – можна сказати що він включає в себе модель цибулини, оскільки мапа комплексно показує потреби, позиції, інтереси, страхи та моделі поведінки різних сторін конфлікту. На наступному слайді можете подивитися один з прикладів.

### Висновок

Мапування допомагає побачити різні сторони конфлікту, їхні взаємозв'язки та відносини – близькі чи формальні, сталі чи періодичні, наявність союзу чи співпраці, розірвані чи міцні зв'язки. На карті також будуть помітні ролі: домінуючий вплив, підпорядкування, а також наявність зовнішніх сил («тіні»), які прямо не залучені в процеси, але впливають на протиборчі сторони та на конфлікт в цілому, отже їхню роль також варто враховувати.

Важливо пам'ятати, що мапа конфлікту показує стан справ тільки в той момент, коли ми її створюємо. Розстановка сил змінюється з часом, також можуть з'явитися нові чи зникнути певні зацікавлені сторони. Крім того, варто враховувати, що для різних сторін конфлікту картина виглядає по-різному. Кожен по-своєму може бачити взаємовідносини та оцінювати

ступінь впливу, тож корисним буде залучення всіх до мапування, аби побачити та врахувати різні точки зору.

### *3.4. Етапи та стратегії вирішення конфліктів, виходи з конфлікту*

#### Етапи ескалації конфлікту

Австрійський конфліктолог Фрідріх Глазл казав, що конфлікти стають важкими тоді, коли ми це допускаємо. Коли не відбулось «раннє втручання», або робота з конфліктом не була належною та відповідною до стадії конфлікту, доводиться стикатися з насиллям та застосуванням сили. Ф. Глазл виділяє 9 етапів ескалації конфлікту, які потрібно правильно діагностувати та застосувати відповідні “ліки”. Найгіршим наслідком відсутності фахового підходу до роботи з конфліктом є три останні стадії ескалації, коли протиборчі сторони вже не можуть знайти конструктивне рішення та силове втручання виглядає як єдина можлива стратегія. Етапи за Ф. Глазлом (назви можуть відрізнятися внаслідок перекладу): 1. Затвердіння, жорсткість 2. Дебати та полеміка 3. Від слів до дії 4. Хибні образи та коаліції 5. Втрата обличчя 6. Стратегія погроз 7. Нанесення ударів 8. Розгром 9. Разом у прірву

#### Етапи конфлікту та інтервенції

Розуміння етапів дозволяє нам розпізнати конфлікт, визначити правильну стадію, обрати адекватний необхідний внесок/втручання. В залежності від етапу, на якому знаходиться конфлікт, а також від контексту та інших чинників, можна вибрати різні стратегії роботи з конфліктом. Якщо вчасно не відреагувати на початок конфлікту, це призводить до сумних наслідків. На жаль, кожен і кожна з нас можуть навести такий приклад. Але не завжди ми можемо вплинути на розвиток подій. Збройний конфлікт, який триває в Україні внаслідок російської агресії, знаходиться поза межами наших індивідуальних можливостей вирішити його. Разом з тим, на локальному рівні ми маємо вчитися вести діалоги, вміти чути, брати відповідальність за злагоду в своїй громаді та готуватися до примирення в

майбутньому. Ми можемо посилювати соціальну згуртованість та не вдаватися до агресії там, де не відбуваються бойові дії, щоб не погіршувати ситуацію всередині країни: уникати мови ненависті, руйнувати міфи та стереотипи, не ділити людей на кращих і гірших, долати бар'єри для співпраці, підвищувати інклюзію, вміти розпізнавати потреби тощо.

#### Етапи конфлікту

Схема, яка наведена нижче, відображає інший підхід до визначення етапів розвитку конфлікту. Відповідно до кожного етапу представлені варіанти стратегій роботи з конфліктом, які пропонуються в практичному посібнику «Як, коли, де працює діалог», що розроблений та виданий за підтримки Координатора проєктів ОБСЄ в Україні (див. таб. 3.1, таб. 3.2, таб. 3.3).

Таблиця 3.1 - Стратегії конфлікту на першому етапі

<b>ЕТАП КОНФЛІКТУ</b>	<b>СТРАТЕГІЇ РОБОТИ З КОНФЛІКТОМ</b>
<b>ПЕРЕДКОНФЛІКТ</b>	Попередження конфлікту має на меті запобігти конфлікту, ескалації насильства. Також може відбутися трансформація.
<b>КОНФРОНТАЦІЯ</b>	Врегулювання конфлікту зосереджене на припиненні насильницьких дій через досягнення мирних домовленостей (про те, як бути далі, хто що далі робить чи ні). Це стратегія роботи з відкритим конфліктом, в її рамках, серед іншого, з'ясовуються несумісні цілі сторін конфлікту, які лежать в основі насильства. Також може відбутися розв'язання та/чи трансформація, або ж може бути застосований будь який з підходів «сила-право-інтерес».

Таблиця 3.2 - Стратегії конфлікту на другому етапі

ЕТАП КОНФЛІКТУ	СТРАТЕГІЇ РОБОТИ З КОНФЛІКТОМ
<b>КРИЗА</b>	<p>Замороження конфлікту – ситуація у стосунках між сторонами, коли призупиняються або припиняються насильницькі дії без досягнення / підписання мирних домовленостей.</p> <p>Заморожені конфлікти створюють ризики для безпеки на регіональному та міжнародному рівні. Зазвичай рішення про замороження приймає третя сторона. Якщо сторони конфлікту самотужки працюють з конфліктом, то найтипівішим на такому етапі буде застосування підходу «сили», підкріпленої чи ні «правом».</p>

Таблиця 3.3 – Стратегії конфлікту на третьому етапі

ЕТАП КОНФЛІКТУ	СТРАТЕГІЇ РОБОТИ З КОНФЛІКТОМ
<b>ВИХІД З КОНФЛІКТУ</b>	<p>Розв’язання конфлікту сфокусоване на причинах конфлікту та формує процеси побудови нових тісних стосунків між сторонами. Також може відбутися врегулювання та/чи трансформація, або ж може бути застосований будь-який з підходів «сила-право-інтерес».</p>
<b>ПОСТКОНФЛІКТ</b>	<p>Трансформація конфлікту звертається до соціальних та політичних витоків конфліктів та перетворює негативну енергію війни на</p>

## Продовження таблиці 3.3

	<p>позитивні соціальні та політичні зміни.</p> <p>Ця стратегія веде сторони до сталих домовленостей, потребує від них довгострокових та багатосторонніх зобов'язань.</p>
--	--

При розгляді стратегій роботи з конфліктами згадуються різні підходи щодо взаємодії протиборчих сторін, які визначені як «сила», «право» та «інтерес»:

Сила (або влада) – коли одна сторона демонструє чи застосовує до іншої силу (не лише фізичну), тиск, примус, залякування. Також сюди відносять ситуацію, коли людина тисне на жалість, порядність, почуття.

Право (або закон, звичай) – перемагає той, хто має сильнішу правову позицію. Може бути так, що те, що належить по праву, не відповідає дійсним потребам.

Підходи сили та права – ресурсно виснажливі та не дбають про збереження сталих відносин.

Інтерес – коли сторони шанують інтереси та потреби одне одного і шукають варіант рішення, заснований на аналізі потреб та варіантах їхнього задоволення для всіх. Підхід потребує часу, взаємодії та довіри, а також професійних навичок.

Найпоширенішим, напевне, є підхід з позиції сили, але найефективнішим та таким, що має більше гарантій неповернення до конфлікту, вважається підхід врахування інтересів.

Розглянемо дві сторони, які конфліктують між собою – А і Б. Наприклад, обоє хочуть перекусити, і обоє хотіли б з'їсти банан, який лежить на столі між ними. У цій ситуації можливі два результати: 1) А їсть банан, а Б нічого не отримує. 2) Б їсть банан, А приходять з порожніми руками. У першому випадку А досяг би 100% своїх цілей, а Б 0% (а в другому випадку

все навпаки).

Можливий третій сценарій: обидві сторони частково досягають своїх цілей. Вони можуть розділити банан навпіл, і кожна сторона досягне 50% своїх цілей. Але вони також можуть отримати більше або менше 50% шляхом переговорів, демонстрації влади або насильства. Наприклад, одна сторона може стверджувати, що вона значно голодніша за іншу або, що вона заслуговує більше бананів через свої попередні вчинки; або вона могла би пригрозити своїми тренованими м'язами і таким чином змусити іншу сторону відмовитися від більшої частини банана. Спільне між усіма цими виходами з конфлікту полягає в тому, що ні одна, ні інша сторона повністю не досягають своїх цілей, але настільки задоволені результатом, що вони його приймають. В такому випадку ми говоримо про компроміс.

Четвертий сценарій, мабуть, найбільш розчаровує: обидві сторони нічого не отримують і досягають 0% своїх цілей. Ні А, ні Б не перемагає, обоє програють. Це може статися, якщо переговори або суперечка триватимуть так довго, що банан зігниє на столі – або ж третя сторона В прийде і забере банан у несподівану хвилину. Іноді обидві сторони одночасно відмовляються від конфлікту, будучи незадоволеними та безуспішними, і тому не можуть досягти своїх цілей.

Сценарій п'ятий – це майже диво: обидві сторони (А і Б) досягають своїх цілей на 100%. Це відбувається, коли, наприклад, раптом з'являється другий банан, або зменшується голод сторін і цілі зменшуються у відсотках. На перший погляд, цей останній сценарій виглядає як остаточне вирішення конфлікту: всі однаково задоволені результатом конфлікту. Оскільки такий сценарій, як правило, вимагає багато удачі або випадковості, трансформація конфлікту зосереджується на шостому сценарії, який довго залишався непоміченим у дослідженнях конфліктів.

Шостий сценарій іноді описують як "І перемагаємо, і ...", "Перемагаємо, а також ..." або як норвезький дослідник конфліктів Йоган Гальтунг це називає «трансценденція». У такий трансформуючий або

трансцендентний момент сторони конфлікту досягають успіху поглянувши на конфлікт з іншого кута або перспективи, і помічають творче, конструктивне рішення, яке вони раніше не розглядали. Наприклад, PIN-модель стимулює таку зміну погляду на конфлікт: оскільки обидві сторони більше не зосереджуються виключно на своїх позиціях (у нашому прикладі володіти бананом), а розуміють свої інтереси та потреби, вони можуть почати разом шукати зовсім інший спосіб вирішення конфлікту. Якщо голод має першорядне значення, його втамувати може і яблуко; якщо визнано, що потреба важлива, але не нагальна, може допомогти спільний похід до супермаркету, щоб купити другий банан; якщо основною потребою є насправді повага чи роздуми ("Чому ти завжди отримуєш банан, а я ніколи?"), конфліктуючим сторонам, можливо, доведеться переосмислити причину свого конфлікту взагалі.

#### Висновок до третього розділу

Конфлікт дає можливість зрозуміти та усвідомити негативний стан справ. Замовчувані, приховані проблеми, або раніше ігноровані потреби стають помітними. Конфлікт діє як проявник, який перетворює латентне зображення у видиме. Він прискорює усвідомлення проблем, а це означає, що ми можемо відкрито про них говорити та знайти шляхи їхнього вирішення, а також визнати та врахувати потреби різних сторін конфлікту.

Одним з найкращих прикладів концептуального підходу до конфліктів є розроблений Гальтунгом трикутник «Ставлення+Поведінка+Суперечність» (англ. ABC triangle – Attitude, Behaviour, Contradiction).

В цілому, конфлікт - це шанс на розвиток, вдосконалення та розбудову чогось нового замість руйнування. Конфлікт може стимулювати пошук нових шляхів та інноваційних підходів, які раніше не застосовувались.

Ну і наостанок, конфлікт дозволяє краще пізнати себе та інших.

Підсумовуючи, можна сказати, що конфліктологія або наука про миробудування передбачає, що трансформація конфліктів є особливо

перспективним у галузі шостого сценарію. Там ви можете знайти креативні рішення – іноді це особливо добре працює за допомогою нейтральної третьої особи, яка модерує цей процес або виступає медіатором.

## РОЗДІЛ 4. ОХОРОНА ПРАЦІ ТА ТА БЕЗПЕКА У НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

Для виконання трудових обов'язків в сфері політичної діяльності з урахуванням положень нормативних вимог з безпеки праці, та для практичної реалізації теми: Особливості регулювання етнополітичної конфліктності: праксологічний аспект, передбачається засвоєння основних заходів з охорони праці на робочих місцях в адміністративних приміщеннях.

### *4.1 Аналіз потенційних небезпек*

Обладнання, яке використовується можна умовно розділити на дві групи:

а) обладнання, яке безпосередньо забезпечує робочий процес (наприклад, комп'ютерна та різноманітна периферійна техніка при роботах в офісі);

б) обладнання, яке підтримує комфортні умови праці (наприклад, опалювальні прилади, кондиціонери, іонізатори повітря для забезпечення оптимальних параметрів мікроклімату в приміщеннях).

До основних небезпечних факторів трудового процесу відносяться:

– Ураження електричним струмом, у наслідок несправності електроболаднання, невиконання правил техніки безпеки при користуванні електричним обладнанням, що може призвести до електротравм різного ступеню або навіть до летального наслідку;

– механічне травмування в наслідок не раціонального розташування робочих місць, що є порушенням вимог ергономіки;

– підвищенні нервово-психічні навантаження, внаслідок специфіки роботи, а саме постійний контакт з клієнтами, колегами по роботі, керівництвом, контрагентами при вирішенні робочих питань (деякі з них можуть бути конфліктними, суперечливими), що може викликати емоційний

дискомфорт, внутрішнє роздратування та емоційну нестабільність під час короткотривалих певних негативних ситуацій, та може призвести до захворювань нервової системи, зниження насаги на працю та стресових станів;

- захворювання кістково-м'язового апарату, у зв'язку з тривалим статичним напруженням м'язів спини, шиї, рук і ніг, що призводить до ушкодження опорно-рухового апарату;

- негативний вплив електромагнітних (в тому числі і рентгенівських) випромінювань при використанні моніторів персональних комп'ютерів (далі ПК) з електронно-променевою трубкою, що призводить до погіршень зору, зниження імунітету;

- недостатнє або надмірне освітлення робочих місць, в зв'язку з несправністю, або хибним вибором освітлювальних приладів, в зв'язку з неправильним розташуванням робочих місць по відношенню до джерел природного та штучного освітлення, що призводить до погіршення зору або ефекту засліплення;

- дискомфортний рівень шуму, який створюється перетворювачем напруги електронно-обчислювальної машини (далі ЕОМ), її технічною периферією, а також при спілкуванні працівників, що призводить до роздратування та зниження працездатності;

- незадовільні параметри мікроклімату в робочих приміщеннях, у зв'язку із відсутністю приладів, що забезпечують необхідний повітрообмін та опалювальних систем, які можуть викликати загальні захворювання;

- можливість загоряння, в зв'язку з порушенням правил протипожежної безпеки, використанням несправного електрообладнання, або відсутністю систем пожежної сигналізації і пожежогасіння, що призводить до пожежі;

- неправильні дії персоналу в умовах надзвичайних ситуацій, які призводять до паніки та загибелі людей.

#### *4.2 Заходи по забезпеченню безпеки*

У приміщенні офісу застосовується широке різноманіття електроприладів: персональні комп'ютери, принтери, ксерокси, факси, освітлювальні прилади, кондиціонери, побутові електроприлади тощо. Небезпека ураження електричним струмом при використанні цих приладів з'являється при недотриманні заходів обережності, а також при відмові або несправності цього обладнання. Наслідки ураження електричним струмом залежать від багатьох факторів: опору організму, величини, тривалості дії, роду і частоти струму, шляхів його проходження через життєво важливі органи, умов зовнішнього середовища.

Для запобігання ураження електричним струмом встановлено електроустаткування, яке відповідає вимогам: ПУЕ («Правила устрою електроустановок») і ГОСТ 12.1.030-81 (2001) «ССБТ. Электробезопасность. Защитное заземление, зануление», величина опору захисного заземлення електрообладнання приміщення - 4 Ом; НПАОП 40.1-1.32-01 «Правила устройства электроустановок. Электрооборудование специальных установок», приміщення, в якому розташовуються ЕОМ, різноманітне устаткування, відноситься до класу пожеженобезпечної зони П-Па, тому передбачений мінімальний ступінь захисту ізоляції обладнання IP44; ГОСТ 12.1.009-76 (1999) «ССБТ. Электробезопасность. Термины и определения» обладнання офісу має подвійну ізоляцію, яка складається з робочої та додаткової ізоляції; ГОСТ 12.2.007.0-75\* (2001) «ССБТ. Изделия электротехнические. Общие требования безопасности» ЕОМ, периферійні пристрої ЕОМ та устаткування для обслуговування, ремонту та налагодження ЕОМ по способу захисту людини від ураження електричним струмом, належать до I класу, оскільки мають подвійну ізоляцію, елемент для заземлення та провід для приєднання до джерела живлення, що має заземлюючу жилу і вилку з заземлюючим контактом. Експлуатація електроустановок і електроустаткування проводиться відповідно до

НПАОП 40.1-1.01-97 «Правила безпечної експлуатації електроустановок» та НПАОП 40.1-1.21-98 «Правила безпечної експлуатації електроустановок споживачів».

Ймовірність механічного травмування може виникнути внаслідок не раціонального розташування робочих місць, захаращення робочих місць або у зв'язку з недбалістю та неухважністю обслуговуючого персоналу. Для виключення травматизму згідно ДСанПіН 3.3.2.007-98 «Державні санітарні правила і норми роботи з візуальними дисплейними терміналами електронно-обчислювальних машин» зроблено більш зручне та раціональне розташування робочих місць, таким чином збільшена відстань між ними, яка відповідає нормованим значення (площа на одне робоче місце має становити не менше ніж 6,0 м<sup>2</sup>, а об'єм не менше ніж 20,0 м<sup>3</sup>).

У зв'язку із стресовими ситуаціями та нервово-емоційними навантаженнями у працівників може виникнути ймовірність захворювань загально-невротичного характеру.

З метою зниження нервово-емоційного напруження, стомлення зорового аналізатора, поліпшення мозкового кровообігу, подолання несприятливих наслідків гіподинамії, запобігання втоми, згідно ДСанПіН 3.3.2.007-98 «Державні санітарні правила і норми роботи з візуальними дисплейними терміналами електронно-обчислювальних машин» для робітників із застосування ЕОМ, передбачені регламентовані перерви для відпочинку тривалістю 15 хвилин через кожні дві години, а також обладнані побутові приміщення для відпочинку під час роботи, кімната психологічного розвантаження. В кімнаті психологічного розвантаження передбачені пристрої для приготування й роздачі тонізуючих напоїв, а також місця для занять фізичною культурою

Для оптимізації відносин у колективі проводяться тренінги з залучанням психологів на теми: «Адаптація у новому колективі», «Поведінка в суспільстві».

Для запобігання кістково-м'язових порушень у зв'язку з тривалим

статичним напруженням м'язів спини, ший, рук і ніг необхідно виконувати фізичні вправи 2-3 рази протягом робочого часу.

#### *4.3 Заходи по забезпеченню виробничої санітарії та гігієни праці*

Внаслідок роботи за ПК, на фізіологію людини негативно впливають електромагнітні випромінювання. Щоб зменшити наслідки впливу на людину та знизити негативні показники у робочій зоні до допустимих значень, згідно з ГОСТ 12.2.007.0-75 «Изделия электротехнические. Общие требования безопасности», вироби, які створюють електромагнітні поля, повинні мати захисні елементи (екрани, поглиначі і т.д.). Вимоги до захисних елементів повинні бути вказані в стандартах та технічних умовах на конкретні види виробів. Згідно з НПАОП 0.00-1.28-10 «Правила охорони праці під час експлуатації електронно-обчислювальних машин» та ДСанПіН 3.3.2.007-98 «Державні санітарні правила і норми роботи з візуальними дисплейними терміналами електронно-обчислювальних машин», на робочих місцях обладнаних ПК встановлені рідкокристалічні монітори, які не є джерелами рентгенівського та електромагнітного випромінювань.

Основними причинами недостатньої або надмірної освітленості робочих місць є несправність або хибний вибір освітлювальних приладів, неправильне розташування робочих місць по відношенню до джерел освітлення.

Незадовільна освітленість на робочому місці або на робочій зоні може бути причиною зниження продуктивності та якості праці, отримання травм. Недостатнє або надмірне освітлення викликає зоровий дискомфорт, що виражається у відчутті незручності або напруженості. Тривале перебування в умовах зорового дискомфорту призводить до розсіювання уваги, зменшення зосередженості, зоровій і загальній втомі.

У офісному приміщенні, згідно ДБН В.2.5-28-2018 «Природне і штучне освітлення» передбачене природне та штучне освітлення. Природне

освітлення здійснено через світлові прорізи, які забезпечують коефіцієнт природної освітленості (КПО) не нижче 1,5%. Для захисту від прямих сонячних променів, які створюють прямі та відбиті відблиски на поверхні екранів і клавіатури, передбачено сонцезахисні пристрої, на вікнах встановлені жалюзі або штори.

Розрахунок загального штучного освітлення в приміщенні офісу розмірами  $A \times B \times H = 18 \times 10 \times 3,5$  м, з висотою робочої поверхні  $h_p = 0,8$  м, нормованим значенням штучного освітлення для кабінету  $E_n = 300$  лк.

1. Розраховуємо кількість рядів світильників у приміщенні  $N_p$ :

$$N_p = \frac{B}{(H - h_p) \cdot [L/h]}, \text{ шт}; \quad (4.1)$$

де:  $B$  – ширина приміщення, м;

$H$  – висота приміщення, м;

$h_p$  – висота робочої поверхні, м;

$[L/h]$  – числове значення коефіцієнта світильника;

$$N_p = \frac{10}{(3,5 - 0,8) \cdot 1,4} = 3, \text{ шт.}$$

2. Визначаємо максимально припустиму відстань між рядами світильника  $L_{\max}$ :

$$L_{\max} = \frac{B}{N_p}, \text{ м}; \quad (4.2)$$

де:  $B$  – ширина приміщення, м;

$N_p$  – кількість рядів світильників у приміщенні, шт;

$$L_{\max} = \frac{10}{3} = 3,33, \text{ м.}$$

3. Визначаємо значення індексу приміщення  $i$ , що характеризує співвідношення розмірів освітлювального приміщення і висоти розміщення світильників:

$$i = \frac{A \cdot B}{(H - h_p) \cdot (A + B)}, \quad (4.3)$$

де:  $A$  – довжина приміщення, м;

$B$  – ширина приміщення, м;

$H$  – висота приміщення, м;

$h_p$  – висота робочої поверхні, м;

$$i = \frac{18 \cdot 10}{(3,5 - 0,8) \cdot (18 + 10)} = 2,38$$

4. Визначаємо значення коефіцієнта використання світлового потоку  $\eta$ , створюваного світильником типу ЛПО.

Вибирається з урахуванням відбиття поверхонь приміщення та індексу приміщення і дорівнює  $\eta = 58$  %.

5. Визначаємо сумарний світловий потік освітлювальної установки у даному приміщенні  $\Phi_\Sigma$ :

$$\Phi_\Sigma = \frac{E_H \cdot A \cdot B \cdot k_3 \cdot z}{\eta}, \text{ лм}; \quad (4.4)$$

де:  $E_H$  – рівень нормованого загального освітлення, лк;

$A$  – довжина приміщення, м;

$B$  – ширина приміщення, м;

$k_3$  – коефіцієнт запасу (для кабінету  $k_3 = 1,4$ );

$z$  – коефіцієнт нерівномірності (мінімальної) освітленості (відношення середньої освітленості до мінімальної освітленості), як правило дорівнює (для люмінесцентних ламп  $z = 1,1$ );

$\eta$  – коефіцієнт використання світлового потоку;

$$\Phi_\Sigma = \frac{300 \cdot 18 \cdot 10 \cdot 1,4 \cdot 1,1}{0,58} = 143379, \text{ лм.}$$

6. Визначаємо умовну загальну кількість світильників у приміщенні  $N_{ce}^*$ :

$$N_{ce}^* = \frac{A \cdot B}{L_{\max}^2}, \text{ шт}; \quad (4.5)$$

де:  $A$  – довжина приміщення, м;

$B$  – ширина приміщення, м;

$L_{\max}$  – максимально припустима відстань між рядами світильників, м;

$$N_{cv}^* = \frac{18 \cdot 10}{3,33^2} = 16, \text{ шт.}$$

7. Розраховуємо світловий потік умовного джерела світла  $\Phi_l^*$ :

$$\Phi_l^* = \frac{\Phi_{\Sigma}}{N_l^*}, \text{ лм;} \quad (4.6)$$

де:  $\Phi_{\Sigma}$  – сумарний світловий потік освітлювальної установки, лм;

$N_l^*$  – загальна кількість ламп у світильнику, яка розраховується за формулою:

$$N_l^* = N_{cv}^* \cdot n, \text{ шт;} \quad (4.7)$$

де:  $n$  – кількість ламп у світильнику, шт;

$$N_l^* = 16 \cdot 2 = 32, \text{ шт;}$$

$$\Phi_l^* = \frac{143379}{32} = 4481, \text{ лм.}$$

8. Знаходимо коефіцієнт  $m$  – співвідношення між розрахунковим світловим потоком лампи  $\Phi_l^*$  та фактичним світловим потоком вибраної стандартної лампи  $\Phi_l$ :

$$m = \frac{\Phi_l^*}{\Phi_l}; \quad (4.8)$$

$$m = \frac{4481}{2800} = 1,6.$$

9. Визначаємо оптимальну (фактичну) кількість світильників у приміщенні  $N_{cv}$ :

$$N_{cv} = N_{cv}^* \cdot m, \text{ шт;} \quad (4.9)$$

де:  $N_{cv}^*$  – умовна загальна кількість світильників у приміщенні, шт;

$m$  – співвідношення між розрахунковим світловим потоком лампи та фактичним світловим потоком вибраної стандартної лампи;

$$N_{cv} = 16 \cdot 1,6 = 27, \text{ шт.}$$

10. Визначаємо фактичну кількість ламп у приміщенні  $N_l$ :

$$N_l = N_{cv} \cdot n, \text{ шт;} \quad (4.10)$$

де:  $N_{cv}$  – оптимальна (фактична) кількість світильників у приміщенні, шт;

$n$  – кількість ламп у світильнику, шт;

$$N_l = 27 \cdot 2 = 54, \text{ шт.}$$

11. Визначаємо загальну розрахункову освітленість  $E_p$  у приміщенні, що створюється при застосуванні стандартних ламп:

$$E_p = \frac{\Phi_l \cdot N_l \cdot \eta}{A \cdot B \cdot k_z \cdot z}, \text{ лк;} \quad (4.11)$$

де:  $\Phi_l$  – фактичний світловий потік вибраної стандартної лампи, лм;

$N_l$  – фактична кількість ламп у приміщенні, шт;

$\eta$  – коефіцієнт використання світлового потоку;

$A$  – довжина приміщення, м;

$B$  – ширина приміщення, м;

$k_z$  – коефіцієнт запасу;

$z$  – коефіцієнт нерівномірності (мінімальної) освітленості;

$$E_p = \frac{2800 \cdot 54 \cdot 0,58}{18 \cdot 10 \cdot 1,4 \cdot 1,1} = 316, \text{ лк.}$$

Виходячи з розрахунку загальне штучне освітлення в приміщенні офісу дорівнює 316 лк, що відповідає нормованому значенню освітлення і яке забезпечується за допомогою 27 світильників типу ЛПО.

Рівні звукового тиску в октавних смугах частот, рівні звуку та еквівалентні рівні звуку на робочих місцях приміщення відповідають вимогам ДСанПіН 3.3.2.007-98 «Державні санітарні правила і норми роботи з

візуальними дисплейними терміналами електронно-обчислювальних машин» та ДСН 3.3.6.037-99 «Санітарні норми виробничого шуму, ультразвуку та інфразвуку». Зниження рівня шуму в приміщенні здійснено за допомогою:

- використання більш сучасного обладнання;
- розташування принтерів та різноманітного устаткування колективного користування на значній відстані від більшості робочих місць працівників;
- переведення жорсткого диска в режим сну (Standby), якщо комп'ютер не працює протягом визначеного часу;
- використання блоків живлення ПК з вентиляторами на гумових підвісках;

Неправильне проектування або несправність систем опалення та вентиляції в приміщенні офісу може призвести до негативних впливів на здоров'я працівників у вигляді простудних захворювань, перегрівань, проблем із дихальними шляхами тощо.

Метеорологічні умови в приміщенні офісу – температура повітря, відносна вологість повітря й швидкість його переміщення відповідають встановленим санітарно-гігієнічним вимогам ДСН 3.3.6.042-99 «Державні санітарні норми мікроклімату виробничих приміщень» і ГОСТ 12.1.005-88 (1991) «ССБТ. Общие санитарно-гигиенические требования к воздуху рабочей зоны». Роботи в офісному приміщенні, належать до категорії Іб - легка робота, тому передбачені наступні оптимальні значення параметрів мікроклімату:

- у холодний період року: температура 21-23 °С; відносна вологість: 40-60%; швидкість переміщення повітря: 0,1 м/с;
- у теплий період року: температура 22-24 °С; відносна вологість: 40-60%; швидкість переміщення повітря: 0,2 м/с.

Забезпечення таких параметрів мікроклімату досягається оснащенням приміщень пристроями кондиціонування, вентиляції та дезодорації повітря, системами опалювання.

Оптимальні рівні позитивних (n+) і негативних (n-) іонів у повітрі приміщення з ВДТ відповідають вимогам ГН 2152-80 «Санітарно-гігієнічні норми допустимих рівнів іонізації повітря виробничих та громадських приміщень» і становить:  $n+=1500-30000$  (шт. на  $1\text{см}^3$ );  $n- = 3000-5000$  (шт. на  $1\text{см}^3$ ). Підтримку оптимального рівня легких позитивних і негативних аероіонів у повітрі на робочих місцях забезпечуються за допомогою біполярних коронних аероіонізаторів.

#### *4.4 Заходи з пожежної безпеки*

Горінням називається складний фізико-хімічний процес взаємодії горючої речовини та окислювача, який супроводжується виділенням тепла та випромінюванням світла.

Процес горіння призводить до пожежі.

Пожежа – неконтрольоване горіння поза спеціальним вогнищем, що розповсюджується в часі і просторі.

Комплекс протипожежних заходів для офісного приміщення обладнаного ПК з ВДТ розроблений згідно вимог НАПБ А.01.001-2014 «Правила пожежної безпеки в Україні».

Виходячи з аналізу речовин та матеріалів, які використовуються при роботі у приміщенні обладнаному ПК з ВДТ:

- згідно ДСТУ EN 2:2014 «Класифікація пожеж (EN 2:1992, EN 2:1992/A1:2004, IDT)» у офісному приміщенні обладнаному ПК з ВДТ можлива пожежа класів – А (пожежа, що супроводжується горінням твердих матеріалів) та Е (горіння електроустановок, що перебувають під напругою до 1000 В);

- відповідно до вимог ДСТУ Б В.1.1-36:2016 «Визначення категорій приміщень, будинків та зовнішніх установок за вибухопожежною та пожежною небезпекою», воно належить до категорії «Д» з пожежної небезпеки – простір у приміщенні, у якому перебувають тверді горючі

речовини та матеріали.

Оскільки офісне приміщення обладнане ПК з ВДТ належить до категорії «Д» з пожежної небезпеки, тому відповідно до вимог ДБН В.1.1-7:2016 «Пожежна безпека об'єктів будівництва. Загальні вимоги» воно має II ступінь вогнестійкості.

Обладнання, силові та освітленні мережі офісного приміщення обладнаного ПК з ВДТ відповідають вимогам пожежної безпеки, оскільки виконані відповідно до вимог НПАОП 40.1-1.32-01 «Правила будови електроустановок. Електрообладнання спеціальних установок», та мають ступінь захисту ізоляції обладнання IP44 яка відповідає класу пожежанебезпечної зони П-Па до якої належить приміщення.

З технічних та організаційних заходів запобігання пожеж в офісному приміщенні обладнаному ПК з ВДТ передбачені наступні протипожежні заходи:

- згідно вимог ДБН В.2.5-56:2014 «Системи протипожежного захисту», в офісному приміщенні обладнаному ПК з ВДТ встановлена система пожежної й охоронної сигналізації «Сигнал-ВК6». Яка забезпечує виявлення теплових і димових ознак пожежі і місця виникнення пожежі з точністю до місця розміщення датчика;

- оскільки офісне приміщення що обладнане ПК з ВДТ, тому відповідно до вимог п. 5 розділу VI «Вибір типу та необхідної кількості вогнегасників», «Правил експлуатації та типових норм належності вогнегасників», затверджених наказом МВСУ 15.01.2018 № 25 та зареєстрованих в МЮУ 23.02.2018 р. за № 225/31677 для гасіння електроустановок, що знаходяться під напругою, передбачені вуглекислотні вогнегасники типу ВВК-3,5 (з розрахунку один вогнегасник с величиною заряду вогнегасної речовини 3 кг. і більше, на 20 м<sup>2</sup> площі приміщення). Додатково, на кожному поверсі будівлі, в якій розміщене приміщення обладнане ПК з ВДТ, передбачене два переносних порошкових вогнегасника – ВП-5. Відстань між вогнегасниками та місцями можливих загорянь не

перевищує 10 м.

#### *4.5 Заходи по забезпеченню безпеки в надзвичайних ситуаціях*

Захист населення при хімічному зараженні у разі аварії на хімічно небезпечному об'єкті або транспортних засобах, що перевозять сильнодіючі отруйні речовини.

Хімічне зараження є наслідком аварій на хімічно-небезпечному об'єкті (ХНО) і транспортних засобах, що перевозять сильнодіючі отруйні речовини (СДОР).

Вирішальне значення при аваріях на ХНО має швидкість виконання заходів щодо захисту населення.

При загрозі чи виникненні аварії негайно, відповідно до діючих планів, здійснюється оповіщення працюючого персоналу і населення, що проживає поблизу. Населенню даються вказівки про порядок поведінки.

Про аварію керівник об'єкта або черговий диспетчер доповідає начальнику цивільного захисту (ЦЗ) міста, області.

Обслуговуючий персонал відповідно до діючих на об'єкті інструкцій вживає заходи захисту з ліквідації чи локалізації аварії. У міру прибуття до цих робіт беруться підрозділи рятувальних служб і спеціалізовані невоєнізовані формування.

За сигналом оповіщення:

- населення вдягає засоби захисту органів дихання (табельні або найпростіші) і виходить із зони зараження в зазначений район;
- особовий склад (о.с.) органів керування збирається на пунктах керування;
- о.с. підрозділів рятувальних служб прибуває до місця аварії;
- спеціалізовані невоєнізовані формування, формування медичної служби й охорони громадського порядку прибувають у призначені пункти збору.

У першочерговому порядку організується розвідка, що встановлює місце аварії, вид СДОР, ступінь зараження нею території і повітря, стан людей у зоні зараження, межі зон зараження, напрямок і швидкість вітру, напрямок поширення забруднення. Розвідка ведеться розвідувальними підрозділами газорятувальної служби і спеціалізованих формувань.

Встановлюється оточення зон зараження й організується регулювання руху.

Після проведення розвідки й ухвалення рішення починається організоване ведення рятувальних робіт. До цього заходи щодо порятунку людей вживаються працюючим персоналом об'єкта і самим населенням у порядку само- і взаємодопомоги.

У зоні зараження намічаються ділянки й об'єкти, на які вводяться рятувальні і медичні формування. Уражені після надання їм допомоги доставляються на незаражену територію, а при необхідності - у лікувальні установи. Населення, яке опинилося в зоні зараження, евакуюється за її межі.

Роботи проводяться з дотриманням запобіжних заходів, використовуються засоби індивідуального захисту (ЗІЗ), передбачається страхівка особового складу, що виконує роботи в незручних та ізольованих місцях.

На виході із зон зараження організується санітарна обробка населення і о.с. формувань, дегазація транспорту та майна. Ці роботи проводяться на пунктах спеціальної обробки (ПуСО). Заражений одяг збирається для наступної дегазації чи знищення.

З метою найшвидшої ліквідації наслідків аварії здійснюється дегазація території, споруджень, устаткування, техніки та інших об'єктів зовнішнього середовища. Повернення населення в зону зараження допускається після проведення контролю зараженості.

Харчова сировина, продукти харчування і фураж, що опинилися в зоні зараження, перевіряють на зараженість, після чого приймається рішення на їхню дегазацію, утилізацію чи знищення.

Запаси води і джерела водопостачання також перевіряються на зараженість.

При виникненні аварії з викидом СДОР на транспорті оповіщаються начальники ЦЗ району, міста й області, на території яких відбулася аварія, і за їх розпорядженням чи за розпорядженням голови надзвичайної комісії приводяться до готовності органи управління, формування розвідки, медичної служби, органи громадського порядку й інші. Організуються оточення місця аварії, рятувальні й інші невідкладні роботи.

Таким чином, у розділі розглянуто аналіз потенційних небезпек, що можуть вплинути на здоров'я працівників економіко-гуманітарної сфери під час виконання робочих обов'язків в адміністративному приміщенні. Заходи по забезпеченню безпеки, заходи по забезпеченню виробничої санітарії та гігієни праці, заходи з пожежної безпеки (в приміщенні офісу класом пожежі А (Е), категорією приміщення Д передбачені вуглекислотні вогнегасники типу ВВК-3, також встановлена система пожежної й охоронної сигналізації «Сигнал-ВКб», яка забезпечує виявлення теплових і димових ознак пожежі і місця виникнення пожежі з точністю до місця розміщення датчика.) та заходи по забезпеченню безпеки у надзвичайних ситуаціях, а саме захист населення при хімічному зараженні у разі аварії на хімічно небезпечному об'єкті або транспортних засобах, що перевозять сильнодіючі отруйні речовини.

## ВИСНОВКИ

Складнозмістовні за своєю природою конфлікти торкаються в тих чи інших проявах усі регіони світу, кількість та гострота конфліктів мають тенденцію до зростання. Їх політичні наслідки багато в чому визначають характер зміни діючої парадигми світового розвитку, посилення глобальної нестабільності в умовах переходу до нового поліцентричного світопорядку. Зростання конфліктності, яке спостерігається сьогодні пов'язано протирічливими, нелінійними процесами процесами націєбудування, збільшенням культурної та ціннісної різnorodності сучасних суспільств, розмивання орієнтирів вдивідуальної ідентичності під дією ціннісного релятивізму.

Багатоманітність підходів та практик регулювання етнополітичних конфліктів в сучасному світі визначається цивілізаційною, історичною, соціально-економічною та політико-культурною специфікою регіонів та територій, причому ці особливості не вкладаються в межі моделей національної державності, що склалися.

Безумовно, немає універсального рецепту, що застосовується до всіх протистоянь, однак можна виділити деякі важливі типологічні якості та закономірності, які необхідно мати на увазі при регулюванні етнополітичних конфліктів на території України та інших держав.

Важливим етапом на шляху до вирішення цього завдання є розробка аналітичної моделі оцінки потенціалу етнополітичної конфліктності. В основі моделі - класифікація конфліктних протистоянь і практик їх регулювання, оцінка ефективності заходів, що вживаються. За підсумками огляду існуючих аналітичних підходів, аналізу масиву інформації, наукової літератури та отриманих в ході реалізації даного дослідницького проекту експертних оцінок розроблена авторська аналітична модель. Вона включає:

- концептуалізацію поняття етнополітичного конфлікту;
- експертний відбір репрезентативних прикладів конфліктності в

країнах і регіонах світу;

- виявлення сторін протистояння;
- оцінку факторів конфліктності;
- оцінку актуального стану вогнища конфлікту;
- типологізацію протистоянь відповідно до розробленої класифікації;
- аналіз і класифікацію практик регулювання в контексті політики ідентичності;
- оцінку їх ефективності в кореляції з оцінками актуального стану і перспектив регулювання;
- формулювання рекомендацій з регулювання міжетнічної напруженості і підтримці громадянської злагоди, значущих для сучасного російського соціально-політичного контексту.

Підтримка громадянської злагоди в умовах культурного розмаїття передбачає поєднання в управлінських стратегіях політико-інституційного та культурного вимірів. Стратегічним пріоритетом є підтримка загального культурного простору в межах держави і в межах регіонів і територій за рахунок політики в сфері освіти, загального інформаційного поля, а також розвитку соціальної і транспортної інфраструктури. Однією з скреп такого простору в Україні є міжрелігійний діалог, в тому числі (і в першу чергу) на рівні окремої території, міста. Не менш важливими є процеси федералізації, стратегія формування інститутів нового федералізму, здатних компенсувати глибокі розриви в рівні розвитку територій і забезпечити відповідне завданням розвитку ступінь автономії регіонів. Одним з можливих форматів на рівні регіонів і територій є Наради з міжетнічним відносинам з участю представників влади, експертів і громадських організацій, що представляють інтереси меншин. Такі структури можуть внести вагомий внесок у формування порядку денного з проблем міграційного регулювання і роботи з мігрантами, в пошуки ефективних для конкретної території рішень в сферах, що зачіпають міжетнічні відносини.

**ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ**

1. Абетка етнополітолога. Т.1.\Ю.Римаренко, І.Варзар, І.Іванченко та ін.; НАН України, Ін-т держави і права. – К.: Школяр, 1996. – 224с.
2. Авксентьев В.А., Гриценко Г.Д., Дмитриев А.В. Региональная конфликтология. Концепты и российская практика. М., 2008. 368 с.
3. Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент: Уч. пособие. М.:Дело АНХ, 2008. С.85
4. Амелин В.В. Вызовы мобилизационной этничности: Конфликты в истории советской и постсоветской государственности. М., 1997. 320 с.
5. Арсеньев В.А. Этнические конфликты: история и типология // Социологические исследования. 1996. № 12. С.43-50
6. Аршба О.И. Современные концепции «управления» этнополитическим конфликтом // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология. 2000. № 1. С.78 -85.
7. Бедин В.И., Генова Н.М., Перепелкин Л.С., Соколовский С.В. Этническая конфликтология: Уч. пособие. М., 1995. 263 с.
8. Бибикова О.П. 2012. Проблема болгаро-турецкого мусульманского населения в отношениях между Софией и Анкарой. – Ислам на Ближнем Востоке. № 7. С. 534-535.
9. Блоккер П. 2009, Сталкиваясь с модернизацией: открытость и закрытость другой Европы. – Новое литературное обозрение. № 6. С. 18-19.
10. Валева Е.Л., Шабунина В.И. 2016. Парадоксы болгарской трансформации. – Переход стран Центрально-Восточной Европы от социализма к капитализму: особенности и результаты (под ред. С.П. Глинкиной, Н.В. Куликовой). М. С. 49.
11. Вітман К. Моделі етнонаціональної політики постсоціалістичних країн / К. Вітман. – К.: Логос, 2008. – 392 с.
12. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования. 1994. № 5. С. 142-146.

13. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Ральф Дарендорф. — Москва : РОССПЭН, 2002. — 288 с.
  - а. 14. Дмитриев А.В. Социальный конфликт. Общее и особенное. М., 2002. 524 с.
  14. Дробижева Л.М. Социальные проблемы межнациональных отношений в постсоветской России. М., 2003. 376 с.
  15. Дробижева Л.М., Аклаев А.Р., Коротеева В.В., Солдатова Г.У. Демократизация и образы национализма в Российской Федерации 90-х годов. М., 1996 – 268 с.
  16. Гумилев Л. Этносфера: история людей и история природы /Л. Гумилев. – М., 1993. – 316 с.
  17. Грушецкий Б.П. 2012, Этнические меньшинства и политика интеграции Болгарии в ЕС и НАТО. – Вестник Таврического национального университета. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». № 4. С. 228.
  18. Государственная политика Болгарии в отношении турецкой этнической общности (1980-е годы). – Славянский альманах 2012. М. С. 293-294.
  - б. Зварич І. Етнополітика в Україні: регіональний контекст / І. Зварич. – К.: Дельта. – 2009. – 320 с.
  19. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта. М., 1996. - 261 с.
  20. Идентичность и конфликт в постсоветских государствах / Под ред. М.Б. Олкот, А.В. Малашенко, В.А. Тишкова. М., 1997. - 490 с.
  21. Картунов О. Вступ до етнополітології / О. Картунов. – К.: Ін-т етнополітики, управління та господарського права, 1999. – 300 с.
  22. Котигоренко В. Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні? / В. Котигоренко // Політичний менеджмент. - 2008. - № 5. - С. 85-103.
  23. Коузер Л. Основы конфликтологии. СПб., 1999. -192 с.
  24. Лагутин А.В. Этнические аспекты институционализации

политического процесса в Украине.// Полис. – 2001. - №4. – С.100-108.

25. Лазукин А. Д. Конфликтология : учебное пособие / Анатолий Дмитриевич Лазукин. — Москва : Омега-Л, 2010. — 160 с. — (Библиотека высшей школы).

26. Ландабасо Ангуло А., Коновалов А. Терроризм и этнополитические конфликты. Кн. 1. Из истории басков. М., 2004. -382 с.

27. Майборода О. Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір / О. Майборода // Сприяння поширенню толерантності в поліетнічному суспільстві. – К.: «Фонд Європа ХХІ», 2002. – С. 5-22.

28. Мала енциклопедія етнодержавознавства \НАН України. Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко \відп. ред.\ та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. –942с.

29. Пірен М.І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні: Навч. Посібник. – К.: Вид-во УАДУ, 1999. – 204с.

30. Светлорусова Л.М. 2007. Положение этнических меньшинств в Болгарии. – Национальные меньшинства в странах Центрально-Восточной Европы: сборник обзоров и рефератов. М. С. 117.

31. Светлорусова Л.М. 2007. Положение этнических меньшинств в Болгарии. – Национальные меньшинства в странах Центрально-Восточной Европы: сборник обзоров и рефератов. М. С. 117.

32. Томова И. 2007. Формирование цыганской идентичности. – Национальные меньшинства в странах Центрально-Восточной Европы: сборник обзоров и рефератов. М. С. 128.

33. Шейнов В. П. Скрытое управление человеком : (психология манипулирования) / Виктор Павлович Шейнов. — Москва : АСТ ; Минск : Харвест, 2001. — 848 с. — (Библиотека практической психологии).

34. Ціцуашвілі Н. Етнополітична безпека в Україні: теорія і практика / Н. Ціцуашвілі // Держава і право. – 2010. – Вип. 48. – С. 686-691.

35. Bakalova M. 1999. The Bulgarian Ethnic Model: Legal Framework and Policy Aspects. – Bulgaria. Facing Cultural Diversity. Sofia. P. 23.

36. Bakalova M. Op. cit. P. 16; Kalinova E. Op. cit. P. 231.
37. Berne E. Games people play: the basic handbook of transactional analysis / Eric Berne. — New York : Ballantine Books, 1996. — 216 p.
38. Bollens A. Scott Ethnic Stability and Urban Reconstruction Policy Dilemmas in Polarized Cities / Scott A. Bollens // Progress in Human Geography. - 2001. - №25.- P. 456-468.
39. Bosakov V. 2006. Bulgarian Turks in the Context of Neighborhood with Other Ethnic-Religious Communities in Bulgaria. – International Journal of the Sociology of Language. No. 179. P. 30.
40. Butler E. 2007. Hungary and the European Union: The Political Implications of Societal Security Promotion. – Europe–Asia Studies. Vol. 59, No. 7. P. 1118–1120. (ПАЗДЕЛ 2)
41. Georgieva T. 1994. Coexistence as a System in the Everyday Life of Christians and Muslims in Bulgaria. – Relations of Compatibility and Incompatibility between Christians and Muslims in Bulgaria. Sofia. P. 244.
42. Gyurova E. 2003. Emerging Multi-Ethnic Policies in Bulgaria. – Diversity in Action: Local Public Management of Multi-Ethnic Communities in Central and Eastern Europe (ed. by A.-M. Biro, P. Kovacs). Budapest. P. 119, 122.
43. Hancock I.F. 2003. Language Corpus and Language Politics: The Case of the Standardization of Romani. – Nation-Building, Ethnicity and language Politics in Transition Countries (ed by F. Daftary, F. Grin). Budapest. P. 276.
44. Kalinova E. 2012. State Policy towards the Turkish Minority in Bulgaria (1944-1989). – Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804-2004) (ed. by D. Batakovic). Belgrade. P. 227-231;
45. Krasteva A. 1999. The Idea of Europe in the Mirror of Bulgarian Cultural Identity. – Bulgaria. Facing Cultural Diversity. Sofia. P. 78.
  - c. Kosovo becoming beacon of ethnic stability in its region, Albania tells UN [E-source] / UN. – Acces mode: <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=32298&Cr=Kosovo&Cr1>.
46. Mitev P. 1994. Principal Results. – Relations of Compatibility and

Incompatibility between Christians and Muslims in Bulgaria. Sofia. P. 248-250.

47. Об этноцентричности в самоидентификации венгров подробнее см.: Örkény A. Hungarian National Identity: Old and New Challenges. – International Journal of Sociology. Vol. 35, No. 4. Changing Identities of Europeans (Winter, 2005 / 2006). P. 35–36.

48. Sova D. B. Edgar Allan Poe, A to Z : the essential reference to his life and work / Dawn B. Sova. — New York : Facts on File, 2001. — X, 320 p. — (The literary A to Z).